

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM ÁLLAM-ÉS JOGTUDOMÁNYI KAR

DOKTORI ISKOLA

JOGTÖRTÉNETI ALAPPROGRAM

EURÓPAI ÁLLAM-ÉS JOGRENDSZEREK MODERNIZÁCIÓJA

Rácz Attila

Agónia és újjászületés

A Török Köztársaság születése és Kemal Atatürk államreformja

Doktori értekezés

Témavezető:

Dr. Kajtár István DSc, az MTA doktora

Professor Emeritus

Pécs 2017.

Tartalom

1. Bevezetés
 - 1.1. Köszönetnyilvánítás
 - 1.2. A dolgozat célkitűzései
 - 1.3. Kutatási módszerek
2. Az oszmán állam történelmi gyökerei és alapvető jellemvonásai
 - 2.1. Timar rendszer
 - 2.2. Kul rendszer
 - 2.3. Millet rendszer
 - 2.4. Az Oszmán Birodalom jogrendszerének alapvető jellemvonásai
3. Reformtörekvések az Oszmán Birodalomban
 - 3.1. Korai reformkísérletek
 - 3.2. Tanzimat korszak
 - 3.2.1. Gülhane Ediktum
 - 3.2.2. Islâhat Fermânı
 - 3.2.3. A Tanzimat jogrendszerre tett hatása
 - 3.2.4. Az oszmali állampolgárság
 - 3.2.5. Kanun-u Esâsî
 - 3.3. A második alkotmány időszaka
4. Egy nemzetállam születése
 - 4.1. A nemzeti ellenállás jogi keretei
 - 4.1.1. A Nemzeti Paktum
 - 4.1.2. Az Oszmán Birodalom végnapjai
 - 4.2. A török nemzeti szuverenitás kivívása
 - 4.3. A Török Köztársaság kikiáltása és alkotmánya
 - 4.4. A Civil Kódex bevezetése
5. Végkövetkeztetés
6. Bibliográfia

Bevezetés

Az Oszmán Birodalom félelmetes hírű serege 1683 nyarán Kara Mustafa nagyvezír parancsnoklása alatt még erővel döngette Bécs város, és ezzel Európa kapuit. Kevéssel több, mint két és fél évszázad múltán, 1959-ben Törökország kérelemmel fordult Európa felé, mellyel csatlakozási szándékát fejezte ki az újonnan létrejött Európai Gazdasági Közösséghez. Sőt ebben az időpontban, 1952-től datálhatóan már a NATO-nak is tagja, amely számos európai országot is sorai között tudott. Az utóbbi pár évtizedben Törökország hol erősebben, hol kevésbé elszántan fejezi ki szándékát az Európai Unióhoz való csatlakozás tekintetében.

Ez alatt a két és fél évszázad alatt nem csak a kopogtatás módja az, amiben változás történt. Azt az Oszmán Birodalmat, amely a XVII. század végén mutatta legnagyobb földrajzi kiterjedését, fokozatosan zsugorodva veszíti el erejét, a XIX. században már csak úgy emlegetik: „Európa beteg embere.” A birodalmat érintő feszítő etnikai, vallási, gazdasági, politikai, a hatalmi egyensúlyra épülő biztonságpolitikai, szövetségépítési kérdéseket összefoglalóan „keleti kérdés” néven is szokás volt említeni.¹ A kulturális, gazdasági, társadalmi jellemzők különbözősége mellett fontos kiemelni, hogy az ottomán állam Európa országaitól messze különböző államszervezési elvekre, azt gyökereiben meghatározó vallási rendszerre, ebből adódóan a nyugat-európai hagyományoktól, még ha figyelembe is vesszük az európai nemzetállamok jogrendszereinek különbözőségét, merőben eltérő jogrendszerre épült.

Nem túlzó tehát az állítás az, hogy ez alatt a két és fél évszázad alatt a Fényes Porta kapui olyan gyökeres változás szemtanúi lehettek, amely a

¹ Lajtor, László: A keleti kérdés története. Faust Imre Kiadása. Budapest. 1940

jogtudomány, a jogtörténet számára is figyelemre méltó sajátosságokkal bír, és szinte kimeríthetetlen vizsgálendő tárgykörrel szolgálnak.

Mindezeket figyelembe véve értekezésem középpontjában az Oszmán Birodalom XIX. századi reformjai állnak. Különösen az 1918. évi Mudroszi fegyverszüneti megállapodás és az 1923. évi Lousanne-i Békeszerződés aláírása közötti időszak, továbbá az 1924-es török Alkotmány kihirdetése áll, amely egyszerre tanúja a több mint hat évszázadot megélt Oszmán Birodalom virágzó, stagnáló, végül lassan, de mégis megállíthatatlan hanyatlást hozó periódusokon átívelő fennállását lezáró agóniának, és egy modern állam, a Török Köszársaság képében való tovább élésének, a török nemzet újjászületésének.

1.1. Köszönetnyilvánítás

Mindenek előtt hálás köszönetemet kell kifejeznem témavezetőnek, Dr. Kajtár István DSc, az MTA doktora Professor Emeritusnak, akivel diploma előtt álló joghallgatóként szakdolgozatom elkészítéséhez adott tanácskérés során kerültem kapcsolatba, aki a Pécsi Tudományegyetem ÁJK Egyetemes Jogtörténet tanszékvezetőjeként - a buktatókat elkerülendő - terelt a diplomamunka témájának megközelítése felé. Be kell vallanom, Professor úr az, aki a jelen értekezés elkészítéséről tehet. Ugyanis a Doktori Iskolába történő jelentkezésem kapcsán a témaválasztás előtt jelen értekezés választott témakörét felvetve felhívta figyelmemet arra a világra, amely kifejtése során évszázadokon átívelő folyamatokkal, történelemmel, rabul ejtő kultúrával, a jogtörténet számára is kiemelkedő lehetőségekkel szolgáló, izgalmas világába pillanthattam be és merülhettem el. A PhD tanulmányaim során nem lankadó figyelemmel és meggondolandó felvetésekkel segítette döntéseimet.

Köszönet jár azon török barátaimnak is, akik segítséget nyújtottak egyes kifejezések, fogalmak megértéséhez, pontosabban az általuk kifejezett viszonyrendszer értelmezésén túli átérzéséhez. Továbbá azért is hálás szívvel gondolok vissza az együtt töltött törökországi utazások emlékére, mert a török történelem olyan helyszíneire kalauzoltak, amelyekhez nélkülük nem kerülhettem volna közel, és persze azokért a kiadványokért is, amelyekre általuk tehettem szert. Végezetül Andreának.

1.2. Az értekezés célkitűzései

A kutatási téma egyedülálló különlegességét az adja, hogy nem egyszerűen egy állam jogrendszerének modernizációs folyamatát lehet végig követni, hanem vizsgált időszak alatt olyan transzformáció zajlott le, amely egy vallási jogcsalád, az iszlám jogi kultúra, a sariá kiindulópontjáról egy másik, a kontinentális jogcsalád átvételére irányult. Továbbá az, hogy a vizsgált korszak alatt volt olyan időszak, amikor mindkét jogcsalád normái egyszerre bírtak kötelező joghatállyal az alattvalók, az „állampolgárok” számára, ami két eltérő jogcsalád esetében egyértelmű kollíziós helyzetet teremtett.

Emellett a modernizáció céljával kibocsátott jog érvényesülését, hatékonyságát a címzettek önkéntes jogkövető magatartása hiányában a jog feltétlen érvényesítésére, kikényszerítésére hivatott állami szervek sem segítették. A birodalom lakosságának olyan jogelvekkel, intézményekkel kellett volna nagyon rövid idő alatt azonosulni, amely az egyéni identitástudat legfontosabb elemét kezdte ki, ami a muszlim hit maga. Ugyanis a társadalom, az oszmán állam, mint közösség összetartozásának alapja a kezdet kezdetétől a muzulmán hit volt. Minden más vallású csak valamilyen megszorításokkal lehetett együtt élő közösség a domináns helyzetben lévő csoport körében. Ezért nem lehetett a mindenkire – muzulmán és nem muzulmán lakosra - kiterjedő állampolgárság közös identitásképző elemét kialakítani. Ez alapján egyenesen következett be a birodalom nemzetállamokra való szétesése. De ez egyben - Atatürk mozgalmával és vezetésével, még ha nem kis erőfeszítéssel is járt – végezetül a török nemzetállam megszületéséhez vezetett.

A XIX. században nyugat-európai jogrendszereket mintának tekintő oszmán értelmiség választott útjának, gyötrelmeinek gyümölcsét valójában

a Török Köztársaság arathatta le. Célkitűzésként a transzformáció folyamatának legfontosabb jogi dokumentumait, azok megszületésének társadalmi, külső és belső politikai kényszerítő, befolyásoló körülményeit, hatásait vizsgáltam. Valójában azt a reményteli előre lépésekkel, majd rémült megtorpanásokkal tarkított út egyik jogrendszert lebontó, másikat felépítő mozzanatait, jellemzőit kívántam kitapintani és értekezésem eredményeként rögzíteni. Továbbá a szuverén török állam közjogi kiépülését, és legfontosabb magánjogi joganyagának, a Török Civil Kódex bevezetésének különleges, nem kis diszturbanciákkal követett körülményeit.

1.3. Kutatási módszerek

Az értekezés témája a kutatási módszer tekintetében nem engedte me, hogy a társadalomtudományi elemzés módszertanának csak egy módszerével közelítsem meg a vizsgálni kívánt tárgyat. Már csak azért sem, mivel a vizsgálat tárgya két jogi kultúra, két jogcsalád közjogi és magánjogi területét fedi le. Ezért az interdiszciplinaritás is jellemzi a kutatás módszerét, ugyanis figyelemmel kellett lennem arra a figyelmeztetésre, amit Rene David fogalmazott meg a következők szerint: „Elmúlt az a korszak, amikor azt hihettük, hogy az egyetlen elfogadható gondolkodásmód az, amely Nyugaton érvényesül.” Ezért a történeti, a jogösszehasonlítás, tényvizsgálat, elméleti elemző és következtető módszerek jogtörténeti megközelítéssel alkalmazott használatára, amely kiegészült az antropológia, szociológia, néprajz kutatómódszertani eszköztárával. Egyes esetekben az intuíció, mint antropológiai módszer is segítséget adott a jelenségek értelmezéséhez.

A kutatás során a vallási jogcsaládba tartozó, iszlám hiten alapuló jogrendszer adott korban fennálló állapotának meghatározó alapelveit kellett felfejteni és rögzíteni, ami kiindulópontja volt, annak az évszázados folyamatnak, amely során a kontinentális jogcsaládba történő átmenetet képezte. Külön érdekessége izgalmas pontja volt a kutatásnak az volt, amikor egy és ugyanazon jogrendszeren belül egymás mellett élt két jogcsalád és egyben jogi kultúra - az iszlám és a kontinentális – összehasonlítására került sor.

A primér források vizsgálatát tartottam elsődlegesnek, de nemzeti jogszabályok és nemzetközi közjogi joganyagok mellett kiegészültek például visszaemlékezésekkel, újságcikkekkel. Sajnálatos, hogy a források közül csak kettőt sikerült elérni magyar nyelven. Különös nehézséget jelentett, hogy bizonyos török források nem csak nyelvi szempontból nehezítették a kutatást, hanem az archaikus, korabeli nyelvezet és írásmód használata miatt is, ezért némely fogalmat vagy intézményt jelölő kifejezés értelmezése különösen nagy nehézséget okozott. Ebből fakadóan a főleg angol nyelvű szakirodalomra támaszkodtam, ami megint értelmezési nehézségek forrását adta, hisz az angol kifejezés csak közelítően jelentette a jelölni kívánt jelenséget.

2. Az oszmán állam történelmi gyökerei és korai korszakának alapvető jellemvonásai

A hadtörténet számos nagy csatát tart számon, ám azon csaták száma már kevesebb, melyeket történelemformáló szereppel is felruház az utókor megítélése azzal, hogy új irányokat szabhattak, megtermékenyítő lehetőségeket nyitottak egy térség államainak, népeinek történelmében, társadalom- és művelődéstörténetében. Ilyenként lehet említeni a Kis-Ázsiában fekvő Van-tó észak-nyugati térségében fekvő Manzikert, vagy másként Malazgirt mellet 1071. augusztus 26-án vívott csatát is.² Ez a csata nemcsak pusztán két katonai erő, a keresztény Bizánc és a muszlim Szeldzsuk Birodalom közötti, hanem két eltérő civilizáció képviselője közötti összecsapásnak is tekinthető. A szeldzsukok fő hódítási szándéka első sorban az akkor már Egyiptomban székelő Fátimidák³ ellen irányult, akiket sikerült kiszorítaniuk Szíriából, sőt, még Jeruzsálemet is sikerült bevenniük. Valójában nem volt szándékuk Bizánc ellen harcolni, ám amikor IV. Romanosz Diogenész császár fenyegettetve érezve birodalmát és a megelőző csapás szándékától vezérelve nagyszámú sereget toborozva megindult ellenük, így már a szeldzsukok kénytelenek voltak felvenni a harcot. Miután a Nagyszeldzsuk Birodalom szultánja, Alp Arslan (1063-72) vezette, főleg könnyűlovas íjászokból álló sereg felmorzsolta a bizánci nehézpáncélos derékhadat, maga a császár is fogságba került, akit azonban

² Kaegi Jr., Walter Emil (1964). The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia, *Speculum*, Vol. 39, No. 1. 96-108.

³ A Fátimidák a Próféta lányától, illetve férjétől, Alitól eredeztették magukat. Dinasztiájuk bölcsője a dél-iraki Huzisztán térségére, a IX. századra tehető. Kizárólag Ali leszármazottjait tekintették imámnak, azaz Mohamed jogos utódjának. Hitük szerint majd eljő az igazi imám, a mahdi (a helyes úton vezérelt), és újra egységet teremtve a muszlimok közösségében, elűzi a trónbitorló szunnita kalifákat. Emiatti üldöztetésük során először Szíriába vetődtek, ahonnan tanaikat hirdető misszionáriusokat küldtek minden muszlimok lakta területre. Végül a berber törzsek erejére támaszkodva 910-ben Tunéziában sikerült megalapítaniuk a Fátimida Kalifátust. 969-ben Egyiptomot is meghódították, és az egyiptomi főváros, al-Fusztát mellett új negyedet építettek, amelyet ma is al-Káhiráh-nak (a.m. Győzelem) neveznek. 973-ban a kalifa Tuniszból ide tette át birodalma székhelyét. Mekka és Medina is elismerte fennhatóságukat.

később szabadon engedtek.⁴ Mondhatni ez a vereség indította el Bizánc belső hatalmi harcokkal, mi több, a keresztes hadak pusztító ténykedésével is tarkított, több évszázadig tartó lassú hanyatlását.

A X-XI. században a Belső-Ázsiából kiinduló népmozgások újabb és újabb hullámai számos török, jellemzően az oguz szövetséghez tartozó törzset toltak nyugati irányba. A szeldzsukok manzikerti győzelme nemcsak a jellemzően nomád életmódot folytató török népcsoportok több évszázadig tartó beáramlása előtt nyitotta meg az Anatóliába vezető utat, hanem az iszlám civilizáció terjeszkedése előtt is.

A szeldzsukoknak kezdetben nem volt határozott politikai szándékuk az anatóliai térségben. Minthogy Bizánc kezéből már hatalmas területeket ragadtak ki, Alp Arslan megbízta egyik távoli rokonát, Süleyman Ibn Kutumus herceget, hogy szervezze tartományá hódításaik gyümölcsét. Hamarosan szeldzsuk tisztségviselők érkeztek, és megkezdték az államigazgatás szerveinek kiépítését.⁵ Így Anatólia oguz-törökök uralta területe formálisan is a Nagyszeldzsuk Birodalom résztartománya lett. Később a birodalom szétesését követő hatalmi űrben Szüleyman utódai, elsődlegesen II. Kiliç Arslan (1156-1192) uralkodása alatt Konya - a régi római Iconium - központtal, önálló török szultanátust hoztak létre, melyet Rúmszeldzsuk, Konyai Szeldzsuk vagy Iconiumi Szultanátusként is szoktak nevezni.⁶ Igaz ugyan, hogy a dinasztia névadója az iszlám hitet felvevő Szeldzsuk a nomád, oguz-török Kinik törzs vezetője volt, az anatóliai szeldzsuk uralkodóréteg azonban már jelentős mértékben

⁴ Kaegi Jr., Walter Emil (1964). The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia, *Speculum*, Vol. 39, No. 1. 96-108.

⁵ Lewis, Bernard: *Isztambul és az oszmán civilizáció*, Budapest: Gondolat. 1981

⁶ Langer, William L. – Blake, Robert P. The Rise of the Ottoman Turks and Its Historical Background, *The American Historical Review*, Vol. 37, No. 3 (Apr., 1932), pp. 468-505.

elvárosiasodott, kultúrájukat pedig perzsa hatások uralták.⁷ Konya urainak bőkezű megrendelése vonzották a lehetőségeket kereső iparosokat, tudósokat és művészeket, akiknek jelentős része a szeldzsuk kultúra központi területeiről érkezett. Maga a török nyelv is alárendelt szerepet játszott, hiszen a magas műveltség, az irodalom, de a közigazgatás nyelve is perzsa volt. A régi, nomád török hagyományait ezzel szemben közönségesnek, barbárnak tartották.

A mongol terjeszkedés hatásaként jelentkező átrendeződés újabb és újabb, többségében türkmén, valamikor az oguz törzsszövetséghez tartozó népet sodort Kis-Ázsia földjére. Végül a Szeldzsuk Szultánátus az 1243. évi mongol invázió súlya alatt megroppant, majd pár évtized alatt számtalan mongol vagy török eredetű dinasztia által uralt apróbb fejedelemségre esett szét.⁸

Konyában a türkmén eredetű Karamán nemzetség alapított emírséget. Miután Karamáni Mehmed bég a szeldzsukok városias perzsa műveltségével szemben a nomád harcosok törzsi hagyományával bírt, hamarosan tisztázta a török nyelvhasználatot kötelezővé tévő 1277. május 15-én kelt fermánjában (szultáni parancs, rendelet) a kulturális identitás és hagyomány iránymutató primátusát:

„Mától fogva a dívánban, a vallási szervezetekben, nyilvános helyeken, gyűlésen, a törökön kívül más nyelv nem használható.”

Az a tény, hogy az iszlám hit túlsúlyba került Anatóliában, s hogy a terület feletti tényleges uralom fokozatosan kicsúszott a keresztény világ

⁷ Adorján, Imre 2000. Boldog istenként élni - Az iszlám misztika, a szúfizmus az anatóliai török népi vallásban, Budapest: Barnaföldi Gábor Archivum.

⁸ 1243. június 26-án Köse Dağ mellett egy mongol mellékerő megsemmisítette az anatóliai szeldzsukok seregeit, végig dúlták Anatóliát, és ezután a szultánátus mongol vazallus tartományként élte utolsó évtizedeit.

kezeiből, ezeknek az újonnan jött, az iszlámmal már kapcsolatba került oguz törzseknek. és a határvidéken hitharcot folytató gâzî katonai csoportoknak volt köszönhető. Ezek a körülmények teremtették meg a történelmi és társadalmi lehetőségét az Oszmán Birodalom kiépülésének is.

Az Oszmán-dinasztia, és egyben a birodalom bölcsőjeként a végnapjait élő Bizánc Anatóliában fekvő Bithynia tartományának keleti határaival közvetlenül érintkező, török eredetű, muzulmán hitharcosok alkotta parányi nyugat-anatóliai fejedelemség tekinthető, melyre egyébként a mai Törökország is úgy tekint, mint államiségének kiindulópontjára. Korábban a turáni mélyföldet lakó törökök a XIII. század első évtizedei körül Khorasszáni szálláshelyükről Szolimán törzsfő vezetésével mintegy félszázezren a mongolok elől a Kaukázus déli térségébe menekültek. Amikor Dzsingisz halála után Szoliman vissza akart térni régi hazájába, az Euphrates folyón való átkelés közben a habok között lelte halálát, és népe négy fia között osztatott meg. Egyik fia, Ertoğrul vezérlete alatt kisebb részük I. Aláeddin Kejkubád (1220–1237) konyai szultán védőszárnyai alatt keresett menedéket. Miután hősiiesen részt vett a mongolok elleni harcokban, Ertoğrul jutalmul Anatólia északnyugati részében nyert gâzi státusa mellé katonai javadalombirtokot.⁹

A dinasztia névadója Ertoğrul fia Osman Gâzî, aki az iszlám világ kis-ázsiai uc (határterület) vidékén gazâ-t, azaz szent hitharcot folytató gâzî-k (hitharcosok), és az általuk birtokolt terület felet uralkodva az uc-emîri tisztséget örökölte apjától. Az uc-emîri egyben a határvidéki terület vallási, katonai és közigazgatási vezetője is volt. A mohamedán világban az emîr főleg vallási vezetőt, uralkodót, fejedelmet jelent, az oszmánoknál azonban a magasabb beosztású közigazgatási tisztségviselő

⁹ Langer, William L. – Blake, Robert P. (1932.) The Rise of the Ottoman Turks and Its Historical Background, The American Historical Review, Vol. 37, No. 3 (Apr., 1932), pp. 468-505.

megnevezéseként őrződött meg. Míg F. Köprülü megpróbálta kimutatni az oszmán família kapcsolatát az oguzok Kayi törzsével, addig P. Wittek *The Rise of the Ottoman Empire* című munkájában elsőként mutatott rá az oszmán dinasztia gâzî jellegére, s ezzel elutasította hatalmuk törzsi eredetét. Az oguz törökök eredetmondájának tartott Dede Korkut kitabı című történetgyűjtemény még a törzsszövetség vezető törzsének káni tisztségét emeli ki egy közösség, jelen esetben az oszmánok nemzetségi alapon szerveződő államiságának alapjaként. Dede Korkut, az oguzok bölcse, aki „sokszor rejtett dolgokról is hírt adott”, isteni sugallattal így szólott:

„Végezetül ismét Kayi törzse jut uralomra, és a kánságot senki ki ne szakítsa kezéből, amíg a végső idő el nem jön, s az utolsó ítélet el nem érkezik.”¹⁰

Ebben az időszakban mindemellett a nomád török társadalom nemzetségi-törzsi szerkezete a felbomlás egyre sokasodó jelét is adta. A költő Ahmedî a törökök eredetmondájában és egyben az első írott XIV. századi oszmán történeti forrásban így összegezte a gâzî fogalmát:

„Allah vallásának eszköze (...) Allah szolgája, aki megtisztítja a földet a sokistenhit mocskától (...) Allah kardja.” Osman fia, dinasztiajának folytatója, Orhan ekként határozta meg önmagát: „Szultán, a gâzîk szultánjának fia, gâzî, a gâzî fia (...) a végvidék ura, a világ hőse.”¹¹

Az előbbieken alapján látható, hogy az oszmánok már nem egy nomád társadalom törzsi-nemzetségi keretei között kívántak vezető szerephez jutni. Hatalmukat és hatalmuk eredetének elismertetését nem a nemzetségi-törzsi vezetői tisztség által akarták törvényesíteni. A nyugat-anatóliai

¹⁰ Dede Korkut könyve, Fordította: Adorján Imre és Puskás László, (L1Harmattan, Európai Folklór Intézet, 2002, Elektronikus kiadás: Terebess Ázsia E-Tár)

¹¹ Lewis, Bernard (1981). *Isztambul és az oszmán civilizáció*, Budapest: Gondolat.

határvidéken a törzsi eredetű gâzî fejedelmek az oszmánokhoz hasonlóan egy-egy határvidéki várost, erődített települést elfoglalva, majd bennük megtelepedve hamarosan megszabadultak törzsi kötelékeiktől.¹² Így a leszármazáson vagy hipotetikus rokonsági rendszeren alapuló társadalomszerveződés helyébe egy merőben új csoportszolidaritási elv került, amelyet az iszlám hitűek vallási közösséghez, az ummához való tartozás biztosított számukra. A közösség új hite szerint a Paradicsom eléréséhez elegendő az iszlám öt oszlopának betartása: a hit megvallása, a napi ötszöri ima, az alamizsnálkodás, a mekkai zarándoklat és a böjt. A gâzi vitézek számára annak az ígérete biztosított lelket és kart szilárdító erőt a szent hitharchoz, hogy aki Allah útján harcolt, és hősi halált halt a hitetlenek elleni harcban, az mint sahíd (mártír), nyomban a Paradicsomba jut, melyet a következő ája szavai támasztanak alá:

„Ne gondold azokról, akik megölettek Allah útján, hogy halottak (lennének)! Élők ők az ő Uruk nál, (s égi eledellel) vannak ellátva.”¹³

Az törzsi szervezetrendszer fennállása mellett azonban Dede Korkut könyve is számos helyen erősíti meg a türk társadalom átalakulásának jeleit. Például Salur Kazán bég fia Uruz bég történetében Kazán megnevezései között találjuk a következő jelzőket is: „a nincstelen gyengék reménysége, az árva vitézek támasza.”¹⁴ Usun Kodzsa fia történetében Egrek - vitézségét bizonyítandó - hitetlenek elleni portyára kért s kapott engedélyt az oguzok kagánjától. Ezt hírül adva saját nemzetségének csapatához további háromszáz, szabad jogállású dzsidás vitéz

¹² Halil, Inalcik (1954). Ottoman Methods of Conquest, Studia Islamica No. 2, 103-129.

¹³ Korán 3:169 (A Korán 114 fejezetből (szúra, amely eredeti jelentése: kerítés) azok pedig rövid versekből (ája) állnak. (Simon Róbert fordítása)

¹⁴ Dede Korkut könyve, Fordította: Adorján Imre és Puskás László, (L1Harmattan, Európai Folklór Intézet, (2002.) Elektronikus kiadás: Terebess Ázsia E-Tár.

csatlakozott.¹⁵ Simon Róbert A Korán világa című művében korabeli források alapján írja, hogy a gyengéket úgy jellemzik, mint olyanokat, akiknek nincs, vagy kicsiny a nemzetségük és ezért védtelenek. Ezzel közvetve azt támasztja alá, hogy a védtelenek nevezettek csoportszolidaritásának alapja még a leszármazás, tagjai vérségi kötelékkel kapcsolódnak csoportjukhoz. Ezzel szemben a Mohamed által közvetített igaz hitet vállalók szellemi közösségének lehetősége a vérségi köteléken túlmutató, különböző ősökkel, kultúrával, nyelvvvel rendelkező családokat, frátriákat, nemzetségeket, törzseket képes egységesíteni. Ez a közös hit alapján álló közösség sokszorozottabban képes erőt és biztonságot nyújtani tagjainak, akiknek céljai és lehetőségei így messzebbre török lehetnek vágyaik addigi horizontjánál. Ezen társadalomszerveződési elv sikerességét is igazolja Ertoğrul fia Osman vezette gázi emírség alapjain kiépült birodalom több évszázados története.

Az anatóliai szeldzsuk szultánok a határvidéken hitharcot folytató gázik katonai szervezetét különleges jogállásba emelve, a központi államigazgatástól elkülönülten kezelték. Az oszmán uralom alapját a birodalom korai szakaszában lényegében a gázi státusú, sipâhî megnevezésű könnyűlovas harcosok jelentették. A keresztények elleni hitharc, vagy másként szemlélve a hit által legalizált zsákmányszerző hadjárat növelhette a törzs szállásterületét, gazdagságát, de egy a keresztények kezéből kiragadott terület megszerzésével kecsegtető hódító háború egyben lehetőséget adhatott egy-egy katonai vezető önállósodására is. Meg kell említeni, hogy a Próféta életének is szerves részét képezte a hit által legalizált rablóháború. A hagyomány szerint a Próféta és hívei, hogy a száműzetés alatt fenn tudják tartani magukat, időnként maguk is

¹⁵ Dede Korkut könyve, Fordította: Adorján Imre és Puskás László, (L1Harmattan, Európai Folklor Intézet, (2002.) Elektronikus kiadás: Terebess Ázsia E-Tár.

rajtaütöttek a mekkaiak karavánjain, majd a hadizsákmányt, továbbá a foglyok váltságdíját Mohamed egyenlően elosztotta harcosai között.¹⁶ Nemegyszer szervezett betelepítések segítették elő a nomád muszlimok megjelenését Anatóliában, sőt a XIV-XV. században már Trákiában és a Balkán más térségeiben is, amint az Âşikpaşazâde Gallipoli-félszigeten véghezvitt első hódításokról szóló krónikákban is olvasható:

„Süleyman Paşa, Orhan Gâzî fia jelenti apjának, hogy nagyszámú moszlim népesség szükségeltetik ezekre a meghódított földekre és erődökbe. Szintén kérte, hogy küldjön gâzî vitézeket. Orhan helyeselte és a Kara Arab nevezetű nomádokat telepítette Rum-ilibe, akik el is jöttek az ő földjére. Minden nap új és új családok érkeztek Karasiból. A jövevények megtelepedtek és elkezdték a gaztát (szent háború).”¹⁷ Sőt a szabad katonaelemekből állók rétegét csatlósként felszívta, tovább erősítve egy nem vérségi alapon szerveződő, hanem az iszlám hitűek vallási közösséghez való tartozáson nyugvó új társadalommodell kiépülését.¹⁸

Timar rendszer

Az oszmán állam alapelve szerint a birodalmon belül minden alattvaló és föld a szultán tulajdona. Ez az elv eltörölt minden helyi és öröklött jogot, privilégiumot a birodalomban, és ennek szabályba foglalása lényegében azzal a céllal történt, hogy megerősítse a szultán korlátlan fennhatóságát, továbbá azt mutatta, hogy minden jog az ő akaratából ered. Csak a szultán különleges rendeletei (berât) alapítottak jogot, nemcsak a hivatali megbízások tekintetében, de minden földel kapcsolatos jogcím,

¹⁶ Eliade, Mircea (2006). Vallási hiedelmek és eszmék története, Budapest: Osiris Kiadó.

¹⁷ Halil, Inalcik (1954). Ottoman Methods of Conquest, Studia Islamica No. 2, pp. 103-129.

¹⁸ Lásd bővebben Ibn Khaldún, Bevezetés a történelembe, arab eredetiből fordította, bevezette és kommentálta Simon Róbert. Osiris Kiadó. Budapest. 1995.

beleértve a kegyes alapítványi (wakf) jogcím estében is. Minden hitbizomány és szerzett jog elenyészett a regnáló szultán halálával. Az új szultán trónra kerülése után addig halandó személye magát az államot, a világi törvények forrását jelentette. Ennek következtében a korlátlan szultáni hatalom egy feltétlen hűséggel szolgáló végrehajtó szervezetet igényelt. A jogosultság egyetlen forrása a szultán akarata és szultáni jog átruházása volt. Következtetésképp azokat, akik a szultán szolgálatában álltak, vagy akik nevében hatalmat gyakoroltak a társadalom többi része felett lévő, elkülönült és megkülönböztetett csoportnak tekintették. Annak ellenére, hogy az iszlám jog, a sariá a reâyâ (szó szerint: nyáj, átvitt értelemben: alattvaló) és az askerî (katona) vonatkozásában lényegében azonos volt, az utóbbit a szultán akaratán alapuló külön törvény - a kanûn-i sipâhiyân - hatálya alá rendelték. Az a szabály, mely szerint a raiyyet csoportba tartozó alattvaló közvetlenül nem léphetett be az askerî csoportba, szerves részét képezte a birodalom törvényeinek. Habár a szultán bizonyos feltételek mellett egy rendelettel az askerî osztályba emelhetette a raiyyetet jogállású alattvalót, például ha kimagasló katonai tettet hajtott végre, ahogy ezt a következő példa is mutatja: „minthogy a fent említett Mehmednek a timar egy részére vonatkozó jogosultságai visszavonattak, azok odaadattak (...) Ivradkónak, (...) úgy mondják, hogy szpâhî, és a szultán szolgálatában bizonyította odaadó hűségét.”¹⁹

De a szultán hasonlóképpen egy határozatával meg is foszthatta jogállásától. Az askerî réteg jellegzetességét mutatja továbbá az a tény, hogy amikor az askerî csupán a beosztásából bocsátatott el, továbbra is az askerîk rendjéhez tartozott, és a későbbiekben bármikor jogosult lehetett hivatali poszt betöltésére. Azonban ha a posztjáról történt elmozdítás után nem kormányzati, hanem civil foglalkozást választott, kifejezetten

¹⁹ Halil Inalcik, Ottoman Methods of Conquest, Studia Islamica (1954) No. 2, 103-129.

megfosztották askerî jogállásától. Bármelyik pasa vagy bey, akit elmozdítottak hivatalából, addig, amíg nem nevezték ki egy új hivatali pozícióba, addig arra az időre kárpótlást kapott. Érdeemes megemlíteni, ha bizonyos körülmények miatt az askerî fiai reâyâként szerepeltek a jegyzékkönyvben, katona eredetüket megjelölve elkülönített listára kerültek.²⁰

Az oszmánok egy terület meghódítása után általában megtartották a terület korábbi közigazgatási határait, s a terület méretétől függően vagy egyben tartották, vagy több kisebb területre osztották. A sancak a birodalom katonai és közigazgatási alapegységét jelentette. A szandzsák vezetője a sancak-beyi, aki a rábízott szandzsák területén az összes timar birtokos szpáhi katonai parancsnoka és a terület közigazgatásának fő tisztségviselője is volt. A sancak-beyi fő feladatkörébe tartozott a szandzsákja területén timar birtokkal rendelkező szpáhik hadjáratba vezetése, a közrend fenntartása, az adóbehajtás felügyelete, továbbá a bírói és kormányzati határozatok végrehajtása. A szandzsák további kisebb közigazgatási alegységekre, vilâyetekre osztódott, melynek vezetője saját katonai-igazgatási területén a sancak-beyivel azonos feladatkört ellátó subasi²¹ volt. A szandzsák területén felmerült minden jogvita, beleértve az askerî jogállásúakra vonatkozó jogvitát is, kizárólagosan a sancak-beyitől független kádi hatáskörébe tartozott.

Kul rendszer

A hagyomány szerint Bursa városának elhúzódó bevétele, mely annak volt köszönhető, hogy a könnyűlovas nomád seregek nem voltak

²⁰ Halil, Inalcik (1954). Ottoman Methods of Conquest, Studia Islamica No. 2, pp. 103-129.

²¹ alacsonyabb katonai rang, a.m. a víz felügyelője

alkalmasak erődített várak ostromára és elfoglalására, felvetődött az ostromra hasznosabb gyalogos egységek felállításának szükségessége. Fodor Pál A janicsárok törvényei című forrásmunkájában szereplő hagyomány Mevlána Kara Halilnak, Bilecik kádijának tulajdonítja annak a gondolatnak a megfogalmazását, miszerint

„a törökök közül válasszunk ki fiatal, erős és ügyes legényeket, és adjuk a győzelmes szpáhik mellé.”²²

Az új alakulat pijade néven vált ismertté, és bizonyos, hogy a perzsa elnevezés a szeldzsuk uralom hatásaként maradhatott fenn. Török nyelvű megfelelője a yaya, és mindkettő gyalogost jelent. A jaják békeidőben földjeiket művelték, háború idején pedig adómentességet élvezve gyalogos csapatokba osztva vettek részt a hadjáratokban. Azonban a jaják fegyelmezetlennek bizonyultak, „a győzedelmes hadjáratokon zavarogtak és becsstelen dolgokat követtek el.”²³ Továbbá nem mindig álltak kellő számban rendelkezésre. A végleges megoldást egy állandó, rabszolga eredetű csapattest felállításában találták meg azzal, hogy:

„a hitetlenek gyermekeiből alkalmas, bátor harcosokat választanak ki, s megtisztelik őket az iszlám szentségével, hogy a hit és a világ megszerzésének és a pogány várak meghódításának eszközei legyenek. (...) Mivel az említett katonák új szolgák voltak, elnevezték őket yeni çerinek, (magyarán) új seregnek.”²⁴

²² A janicsárok törvényei (1606) I., Török kéziratokból fordította, a bevezetőt írta, a mutatókat és a szómagyarázatokat készítette Fodor Pál (Török-magyar hadtörténelmi emlékek. Elbeszélő kútfők, 1. Szerk.: Ágoston Gábor és Fodor Pál, MTA Orientalisztikai Munkaközössége, Budapest, 1989).

²³ A janicsárok törvényei (1606) I., Török kéziratokból fordította, a bevezetőt írta, a mutatókat és a szómagyarázatokat készítette Fodor Pál (Török-magyar hadtörténelmi emlékek. Elbeszélő kútfők, 1. Szerk.: Ágoston Gábor és Fodor Pál, MTA Orientalisztikai Munkaközössége, Budapest, 1989).

²⁴ A janicsárok törvényei (1606) I., Török kéziratokból fordította, a bevezetőt írta, a mutatókat és a szómagyarázatokat készítette Fodor Pál (Török-magyar hadtörténelmi emlékek. Elbeszélő kútfők, 1. Szerk.: Ágoston Gábor és Fodor Pál, MTA Orientalisztikai Munkaközössége, Budapest, 1989).

A rabszolga török megnevezése a kul. A rabszolga eredetű katonaszolgálok alkalmazása nem volt példa nélkül álló a közel-keleti államszervezetekben. A kulok elsősorban mint hadifoglyok kerültek uraikhoz. A kánnak, kagánnak kötelezően kiadandó zsákmányötödöt - a nomád eredetű hagyomány és Dede Korkhut könyvének tanúsága szerit még - akkor is kötelező volt kiszolgáltatni, ha a törzs vezetője maga nem is vonult a hadjáratba. Ez a portyák mindennemű hasznának ötödére vonatkozott, így a rabszíjon vezetett foglyokra, de a foglyok váltságdíjaira is. De a padisah, illetve a katonai vezetők vásárlás útján is beszerezhették kuljaikat. A korai muszlim uralkodók rabszolgatestőrei Egyiptomban például mameluk néven váltak ismerté, akik később a főhatalmat is magukhoz tudták ragadni. Perzsiában a gulâm elnevezés szolgált a katonaszolgálokra, szinonimájaként az oszmánok a mongol eredetű nőkör²⁵ megnevezést is használták. Szűkebb értelemben ezen katonaelemek megjelölésére a kul kifejezés is használatos volt. Ezek között az elnevezések mögött azonban státusbéli különbségek is rejtőztek. A kul valójában kötött volt ura személyéhez, a kul jogállása a valóságban is a tényleges rabszolga státust jelentette, ura szabadon rendelkezett akár az élete felett is. Míg a nőkör, vagy a magyar nyelvben is használt más fordulattal a nyögér szabad jogállása révén tetszése szerint választhatta meg, hogy mely úr kíséretében teljesít katonai szolgálatot. Ha a kul feltétlen hűségében ura megbízott, akár katonai vagy adminisztratív, kormányzati feladattal is megbízhatta. Így a hatalom rájuk testálásával maguk is parancsoló úrrá válhattak. Emellett meg kell jegyezni, hogy ekkor is közvetlenül uruk hatalma alatt álltak, amelytől akkor csak szabadultak, ha a szultán az 'askerî osztályba emelve timar birtokossá tette őket. A kapı-kulu, azaz a szultáni szeráj kapu-szolgája, a fényes portai szolgák egységeit

²⁵ A nőkör, nőger kifejezés jelentése szabad jogállású harcos, a magyar nyelvben nyögér formában honosodott meg, melyet egy Vas megyében található településünk neve is megőrzött.

kitevő janicsárok mint az uralkodó személyes tulajdonát képző hadseregként közvetlenül a szultán irányítása alá tartoztak.

Ez egyben azt is jelentette, hogy kettős katonai, illetve államigazgatási rendszer jött létre. Míg az állam hadseregét, és a provinciák területi igazgatásának alapját a timar birtokkal rendelkező katona jogállású javadalombirtokosok osztálya alkotta, addig a szultán kizárólagos magánhadseregét és a központosított szultáni udvar adminisztrációját a kulok tették ki. A portai szolgák serege egyben alkalmas volt arra, hogy ellensúlyozza a területi közigazgatás esetlegesen kiépülő túlsúlyát.

Millet rendszer

A XV-XVI. századra megerősödő Oszmán Birodalom nemcsak Róm, azaz a Balkánnak, Anatóliának, a Fekete-tenger partvidékeinek, a Földközi-tenger keleti és déli térségének, a Közel-Keletnek volt vitathatatlan ura, hanem a Mekkát és Medinát magában foglaló Hidzsaz térségnek is. Az uralkodói székhely Isztambul, miután a szultán a kalifa címet is felvette titulusai közé, a muzulmán világ egyik megkerülhetetlen vallási központjává is vált.

Az oszmán állam népessége - hódításainak köszönhetően - rendkívül heterogén képet mutatott. Az alattvalók alapvető megkülönböztető jegye az volt, hogy muszlim vallású-e, vagy nem, és e fő jelleg szerint alakult személyes jogi státusa. Az Oszmán Birodalom keretén belül ennek volt kifejeződése a millet rendszer, amely egyben eszköze is volt a rendkívül színes, multikulturális, sokféle etnikai és vallási csoportot magába foglaló társadalom feletti uralom megszervezésének, kiépítésének. Az arab eredetű millet szó törökül nemzetet jelent, amely az akkori időkben az oszmán

uralom alatt élők tekintetében inkább vallási jelleggel körülírt csoportot jelentett, mintsem nyelv vagy leszármazás szempontjából meghatározott etnikai csoportot.

Az oszmán állam alattvalóinak életét alapvető jogi keretként az iszlám jog, a shari'a határozta meg. De a Korán alapján már a korai iszlám államokban is megkülönböztették azon nem muszlim népeket a többitől, amelyek hitét az egyistenhit jellemezte, akiket az „Írás,” a „Könyv népeinek” tekintettek.²⁶ A millet rendszer bevezetése 1454-ben Konstantinápoly elfoglalásához és a Hódító melléknévvel megtisztelt II. Mehmet szultán (1432–1481) uralkodásához köthető. A gyakorlatban korábban is alkalmazták a rendszer elveit, de ekkor került jogi erővel bírósultáni kiváltságlevélben először kihirdetésre. Már a korai iszlám államoktól kezdődően, így az oszmán birodalomra vonatkozóan is jellemző volt nagyfokú vallási tolerancia. Amíg a birodalomban a vallás jelentette az identitás fő forrását, az iszlám jog igaz másodrendű alattvalóként kezelve a nem muszlim közösségeket, de az európai gyakorlathoz mérten sokkal elfogadóbban viszonyult a nem muzulmán vallási közösségekhez. Nem mellesleg közösségeik jelentős gazdasági előnyökkel is szolgáltak a birodalom pénzügyi bevételei tekintetében. Külön érdekes példaként kiemelendő, hogy II. Bajazid uralkodása (1481–1512) alatt, amikor Spanyolországban és Portugáliában a vallásuk miatt a zsidókat üldözni kezdték, akkor az oszmánok hajókkal menekítették és telepítették országukba őket, jelentősen gyarapítva a Szaloniki és Isztambuli zsidó diaszpóra létszámát.²⁷

²⁶ Korán (2:62), (3:113), (3:199), (5:69), (22:17)

²⁷ Bernard Lewis: *Cultures in Conflict: Christians, Muslims, and Jews in the Age of Discovery*. Oxford, Oxford University Press, 1995. 50–51.

Az oszmánok kezdetben három milletet ismertek el, úgymint az ortodox keresztény, a zsidó és gregorián örmény keresztény. De itt érdemes megjegyezni, hogy a francia és habsburg kapcsolatok erősödésével megjelentek a katolikus és protestáns milletek is. Mivel a millet rendszer alapja a hit volt, így fordulhatott elő az, hogy például balkáni népek, többek között a görögök, szerbek, bolgárok, nemzetiségükre való tekintet nélkül tartoztak a görög ortodox keresztény millethez.

Az iszlám jog, a sariá uralma alá került elismert nemzetekhez tartozó alattvaló megnevezése a dhimmi, legfontosabb kötelezettsége a cizye (fejadó) megfizetése volt, mellyel az uralkodó védelme alá került. A milletek elismerése az egyes „nemzetek” legfőbb vallási vezetői és az uralkodó között megkötött megállapodásban öltött testet. A fejadó kirovása, összegyűjtése és beszolgáltatása a legfőbb vallási vezető kötelessége és egyben személyes felelőssége is volt. Ennek fejében az egyes nemzetek vezetői széleskörű autonómiával irányíthatták vallási közösségüket. Az elismert milletek tagjai közösségükben szabadon gyakorolhatták vallásukat, maguk szervezhatték és alakíthatták az oktatási rendszerüket, továbbá saját korábbi joguk és szokásaik szerint élhettek. Egymás közötti ügyeikben a legfőbb vallási vezető rendelkezett a legfőbb bírói hatalommal. Abban az esetben, ha más nemzet tagját is érintette az ügy, a sértett nemzethez tartozó joga szerint kellett eljárni. Ha azonban bármilyen félként muszlim is érintett volt a jogvitában, minden esetben az iszlám jog és bíróság fennhatósága érvényesült.²⁸ A Görög Ortodox Pátriáka, az Örmény Pátriárka és a Zsidó Főrabbi, mint milletük legfőbb képviselői nemcsak közösségüket irányították, hanem rendszerint állandó tagként vettek részt az egész birodalmat érintő döntéshozatalt megelőző

²⁸ Yetişgin, Mehmet: The Ottoman Way of Governing Multi-Ethnic and Multi-religious Communities. dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1157/13616.pdf

különböző tanácsadó, tanácskozó testületekben, de a dívánban is, így véleményük megjelent a kormányzat határozataiban is.

Az oszmán jogrendszer alapvető jellemvonásai

Az iszlám világa a következő gondolatrendszerre épül. Az iszlám jogi hittételek és alapelvek megfellebbezhetetlen alapját, forrását a Korán arab nyelven kinyilatkoztatott szent szavai adják, így az iszlám jogra úgy kell tekinteni, mint isteni kinyilatkoztatásra, amelyet Mohamed csak közvetített a világ felé. Az Iszlám jog minden törvénye Allahtól ered, attól, aki a világot és magát az embert is megteremtette, aki törvényeket is alkotott számára. Mivel mindegyikük Allah teremtő kezének nyomát viseli, következtetésképp egyedül csak Allah tudhatja mi a legjobb az embereknek. Az Iszlám jog betartása nem más, mint engedelmeskedés Allahnak. Az iszlám törvényeinek betartása az isten elfogadásának egy formája. Ezzel szemben, aki nem engedelmeskedik a szent törvényeknek, az nem engedelmeskedik Allahnak, és jogosan érdemli ki haragját. A muszlim saját magára ügyelve tartja fenn az isteni rendet. Az emberkéz alkotta törvények esetében az azok betartására ösztönző tényező a politikai hatalom megtorlásától való félelem, nem pedig Isten evilági áldásaiban, vagy Paradicsomi jutalmában való reménykedés.²⁹

Az iszlám előírásai két nagy részre bonthatók: az egyik a dín, azaz a hit, a másik pedig a jogi természettel rendelkező saria. A kettő közötti fő különbség az, hogy a hitet a próféták fokozatosan hozták el, és az iszlámot, vagyis az Istenbe és tulajdonságaiba, az ítéletnapba, a prófétákba és a

²⁹ Simon, Róbert: A Korán világa.

kinyilatkoztatott könyvekbe vetett hitet hirdették. A saría az élet minden területét áthatóan támaszt az emberi magatartásokra vonatkozóan általános érvényű követelményeket. A saría eredetileg vízforráshoz vezető ösvényt jelentett, majd később vált a kifejezés az Allahhoz vezető utat és szabályrendszert megjelenítő ösvény megnevezésévé. Itt kell felhívni a figyelmet René David arra a megállapítására, miszerint a legfőbb különbség az iszlám jog és a keresztény kánonjog között, hogy utóbbi nem törekedett a világi jog feletti primátus megszerzésére. Továbbá nem isteni kinyilatkoztatás eredményeként született.³⁰ A saría által megfogalmazott jog három különböző kapcsolatot szabályoz: az egyén és teremtőjének kapcsolatát, az egyén kapcsolatát önmagával, valamint az egyén és társadalom kapcsolatát.³¹ A saría szerint az öt szükséglet alapján az összes terület meghatározható, úgymint az élet, a hit, az ész, a becsület, és a tulajdon.

Az egyén önmagával való kapcsolatával olyan szabályokban öltenek testet, amelyek például az étkezést, öltözködést, és minden olyan dolgot meghatároznak, amik az egyén testi és lelki épségének megőrzését szolgálják.

Az egyén és a társadalom kapcsolatát szabályozó előírások közé tartozik például a házasság, az adás-vétel, a büntetések kiszabása, a törvényes ítélkezés és a tanúskodás.

Az iszlám jog fő forrásai a Korán, ami maga az isteni kinyilatkoztatás, benne minden szó Istentől származik, valamint a Szunna, ami Mohamednek, a „próféták pecsétjének”³² tetteiről, mondásairól,

³⁰ Kondorosi, Ferenc – Maros, Kitti – Visegrádi, Antal: A világ jogi kultúrái – a jogi kultúrák világa. Napvilág Kiadó. Budapest. 2008. 145. o.

³¹ Abu-l-A'lá Mawdudi: Az iszlám alapelvei. Magyarországi Muszlimok Egyháza. Budapest. 2007. 124. o.

³² Jelentése, hogy Mohameddel lezárult a proféták sora.

életmódjáról és az élet legkülönbözőbb helyzeteiben való viselkedését feljegyző gyűjtemény. Ezeket a hadiszokat, hagyományokat vallástudósok gyűjtötték össze és azok igazolták, akik a Prófétával együtt éltek, vagy megbízható hírt kaptak felőle.³³ Forrásként lehet tekinteni még az elismert és hírnevet szerző jogtudósok és vallási vezetők véleményére, a khijászra, amely az analógiára alapuló érvelésre támaszkodó értelmezés és továbbgondolás, egyénileg kialakított vélemény, valamint az umma, a muzulmán közösség konszenzuson alapuló szokásjogára, ami az idzsma.³⁴

A saría keretén belül kialakult egy az európai jog fogalmához talán legközelebb álló terület, a fiqh.³⁵ Ibn Khaldún megállapítása szerint a fiqh „Allah törvényeinek az ismerete, amely arra vonatkoznak, hogy a jogilag felelősségre vonható mozlímoknak a cselekedetei mennyiben kötelezőek, tilalmasak, ajánlatosak, elvetendőek vagy megengedhetőek.” A fiqh egyrészt tartalmazza az anyagi és az eljárásjog részletes szabályait megállapító furu-nak nevezett tételes jogot, másrészt a jogi módszertant, az uszúl-t.³⁶ Az iszlám jog továbbfejlesztésének, átalakításának elméleti lehetőségét az elv biztosította, hogy az isteni jogban a dín változatlan és állandó, míg a saría figyelembe veszi a társadalmi, gazdasági folyamatokat, változásokat, ezért dinamikusabb normarendszer.

A megismerés a közösség, és kiemelten az írás ismerőinek, a tudósoknak a fő kötelezettsége, akik a források helyes értelmezése útján megállapítják az isteni jogba tartozó szabályokat. A szultán, kalifa vagy bármely más világi hatalom azért nem rendelkezik az írást felülíró

³³ Abu-l-A'lá Mawdudi: Az iszlám alapelvei. Magyarországi Muszlimok Egyháza. Budapest. 2007. 124. o.

³⁴ Kondorosi, Ferenc – Maros, Kitti – Visegrádi, Antal: A világ jogi kultúrái – a jogi kultúrák világa. Napvilág Kiadó. Budapest. 2008. 145. o.

³⁵ Kondorosi, Ferenc – Maros, Kitti – Visegrádi, Antal: A világ jogi kultúrái – a jogi kultúrák világa. Napvilág Kiadó. Budapest. 2008. 145. o.

³⁶ Kondorosi, Ferenc – Maros, Kitti – Visegrádi, Antal: A világ jogi kultúrái – a jogi kultúrák világa. Napvilág Kiadó. Budapest. 2008. 145. o.

jogalkotói jogkörrel, mert az isteni alkotásába ember nem avatkozhat bele, csak kiegészítheti, részletezheti uralkodói döntéseivel.

Az Oszmán Birodalmat jellemző sajátos iszlám jogrendszer kialakulása a XII. században kezdődött a Szeldzsuk Török Birodalom regnálása alatt, mikortól a térséget a hanafita iszlám jog uralta mintegy nyolc évszázadig.³⁷ A legelső madzhab, azaz jogi iskola Abu Hanífa (699–767) későbbi jogtudóssá vált kúfai kalmár után kapta elnevezését. A muszlim jogtudomány, a fikh elismert szakértőjeként síkra szállt az Omajjádok legitimitása mellett. Tanítása szerint az alattvalók részről tanúsított jámborság és a vallási türelem az uralkodókat is megilleti, amennyiben azok "megérdemlik". Tanításának központi eleme a közösség és az uralkodó viszonya, amelynek vonatkozásait szörszálhasogatásig menő vitákban finomítottak, amíg az igazságos társadalomról alkotott Korán-képet a valós viszonyokhoz igazították. Mivel a hanafita iskola nagy teret enged a személyes értékelésnek, rugalmasnak és szabadabbnak tartották. Abu Hanífa úgy vélekedett, hogy a jogtudósnak akkor is képesnek kell lennie helyes jogértelmezést, ítéletet alkotni, ha az adott kérdésben nincs a hadiszokban vagy a szunnában odaillő példa. Ezek alapján sokkal alkalmasabb volt a soknemzetiségű és vallású Oszmán Birodalom jogrendszerének alapul vételéhez.³⁸

A hanafita iszlám jog mellett a közjogot és a magánszemélyek közötti jogot számos tekintetben a szokás, a hagyomány, továbbá a - kanunname néven ismeretes - szultán által írásos formában kiadott rendeletek szabályozták.³⁹ Az Oszmán Birodalom használatában a kanunname kifejezés általánosságban a szultán egy meghatározott ügykörre

³⁷ Ucok

³⁸ Abu-l-A'lá Mawdudi: Az iszlám alapelvei. Magyarországi Muszlimok Egyháza. Budapest. 2007.

³⁹ ENCYCLOPEDIA OF ISLAM, NEW EDITION, 562 (E. van Donzel et al. eds. 1978)

vonatkozó jogi elemeket, rendszerint kötelező magatartási normákat tartalmazó rendeletére, leiratára utal. A IX-XV. században a yasakname kifejezésnek hasonló jelentése volt, az Arab Kalifátus alatt - kawanin – „jogszabályok könyve” értelemben állt. Az Oszmán Birodalomban a kanunname megnevezés alkalomadtán bővebb értelmében a vezírek és pasák által kibocsátott rendszabályokra is vonatkozott. Azonban a kanunname ugyanolyan volt, mint bármely más kanun, amelyben szultáni rendelet ferma, hatt vagy berat formában kiadva, illetve meghatározott és pontosan körülhatárolt ügykör kanunname formát ölthetett. Léteztek olyanok is, amelyek az egész birodalomra vagy egy szűkebb régióra illetve társadalmi csoportra voltak alkalmazhatók.

A kanunname rendszerint az állam felépítésével, a közigazgatással, a hadszervezettel, a földtulajdonra vonatkozó célkitűzésekkel, továbbá kincstári és büntetőjogi ügykörökkel kapcsolatban íródott.⁴⁰ Ezek a szabályok néha szükségszerűen kerültek összeütközésbe a sariá által korábban megfogalmazott törvényekkel és az umma, a közösség által megerősített joggyakorlattal. Az isteni eredetű sariá és az emberkéz alkotta törvény összhangjának megteremtése érdekében a jogtudósok egy új értelmezési módszert fejlesztettek ki, megelőzendő a két jog közötti ellentmondás kialakulását. Emellett az oszmánok nemzeti és vallási kisebbségek irányába mutatott toleráns megközelítésen alapuló, csak a közösségekre vonatkozó jogrendszer is megmaradt. Tehát az oszmán korszakban a jogrend két lábon állónak mondható: egyrészt a vallási jog,

⁴⁰ A kanunnamék az államszervezetre, közigazgatásra, hadszervezetre, földpolitikára és természetesen a büntető-és kincstári ügyekre vonatkoztak. Ezen szabályok néha összeütközésbe kerültek a *sheriá*tal (a Korán szabályai). Ezt figyelembe véve és a szabályok sheriához való igazítása érdekében szükségessé vált kifejleszteni a tudományos harmonizálás intézményének egy új módszerét, figyelembe véve a megelőző eseteket.

másrészről a hagyomány.⁴¹ E kereteken belül a keresztény és zsidó kisebbségek jogot kaptak a maguk közötti konfliktusok autonóm feloldására. Így állhatott elő az a helyzet, hogy a birodalomban, igaz csak meghatározott személyi körben, az ortodox görög millet körében hatályban maradt magánjogi viszonyokat szabályozó bizánci római jog, mint például Hermenopoulos Hexabiblosa.⁴² A diplomáciai kapcsolatok fejlődésével konzulátusokon külön bíróságok működtek, melyek a külföldiek közötti konfliktusokkal foglalkoztak. A seriá bíróságok hatáskörében tartoztak a muzulmánokat érintő konfliktusok, a templom a keresztények joghagyományát, a zsinagógák pedig a zsidó jogot alkalmazták. A Nizamiye Bíróságok működési tevékenységük során - egyformán és kivétel nélkül - csak a Mecelle-t⁴³ (Kötelezettségek Törvénykönyve) alkalmazták, mégpedig minden alattvalóra vonatkozóan. Az Oszmán Birodalom jogrendszerét alapításától kezdődően az 1839. novemberében kihirdetett Gülhane Ediktum megjelenéséig a „tisza iszlám jog” korszakaként szoktak hivatkozni.

Az oszmán közigazgatás működése az aranykorban

Az oszmán állam igazgatásának, államrendszerének központi intézménye a díván, a tanács volt, amely a hét négy napján, szombattól keddig működött. Ezeken a napokon, ha nem kellett hadba vonulnia,

⁴¹ H.N. Kubali: XIX. *Yüzyılın Sonlarından İtibaren Türkiye’de Mukayeseli Hukukun Gelişimesi ve Mukayeseli Araştırmaların Bugünkü Durumu* 10. MUKAYASELİ HUKUK ARAŞTIRMALARI DERGİSİ. 1973. 4. o.

⁴² Hamza, Gábor: Az európai magánjog fejlődése. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 2002. 202. o.

⁴³ Amikor az oszmán jog reformjának szükségessége felmerült a XIX. században, elfogadtak néhány európai típusú jogszabályt, hogy kitöltsék ama hézagokat, ahol a vallási jog nem volt megfelelő. Viszont a vallási jognak csak egy része volt cikkelyekbe foglalva, és ennek a kodifikált résznek a megnevezése Mecelle volt. A Mecelle kibocsátására 1869 és 1876 között került sor több részletben, mely tizenhat könyvben 1851 cikkelyt tartalmazott. A törvény általános elveinek bevezetője után, a Mecelle nem rendszerbe foglaltan a következő témaköröket fedte le: adásvétel, bérlet, ajándékozás, kezesség, pénz átruházása, zálog, tulajdon, jogalap nélküli gazdagodás, fenyegetés, elővétel, jogi személy, ügyvédi hatáskör, egyezség és elfogadás teljesítése, nyilatkozat, pereskedés, bizonyíték elfogadása.

általában megjelent a végrehajtó hatalmat irányító nagyvezír is, valamint az egyes ügycsoportokat felügyelő többi vezír. Továbbá a következő hivatalokat viselőknél - a legnagyobbtól a legkisebbig - napkeltekor már mind a dívánnál kell lenniük:

- Róm és Anatólia két kádiaszkere, katonai főbíró, akik e két fő birodalomrész tartományaiba kinevezett kádijainak (bíróinak) vezetője, függetlenül az elnevezéstől a civil ügyek bírósága is alá tartozott,
- a három defterdár, a jegyzékek írnokai, akik a szultán adóbevételét felügyelik, és kiadják a katonák és más hivatalnokok fizetségét,
- a reiszükküttáb, a kancellária vezetője,
- a nisándzsi, aki a szultán kézjegyével a parancsokat lepecsételi,
- a basák és más fontos emberek titkárai,
- számos hivatalnok és írnok, akik mindig készen állnak a díván ajtajánál,
- a csaus basi, akinek mindig a szerájban kell tartózkodnia, mivel ő a csausok, küldöncök, hírvivők feje. A csausok, akik pedig a vezír parancsára várnak, hogy bárhová és bárkihez azonnal elmehessenek, ők viszik az egyszerű üzeneteket, a követségeket, az igazságszolgáltatás elé viszik a beidézetteket, lefognak a rabokat, és ellátnak minden hasonló feladatot.

A dívánülésnek a szeráj, a Top Kapi palota legbelső, második udvarában álló tanácsterem adott helyt, ahova rangjuk szerint a kisebbtől a magasabb rangúig kellett meghatározott ceremonális sorrendben megérkezni és a tanácsterembe bevonulni.⁴⁴ A különböző titulusokkal

⁴⁴ Lewis, Bernard: Isztambul és az oszmán civilizáció. Gondolat, Budapest. 1988

felruházott tisztségviselők a rang által meghatározott szigorú ülésrendben foglalták el helyüket.

A vezírek amikor a dívánba érkeztek, legbelül, arccal az ajtónak ülnek le a terem túlsó végén, egy fal menti padra, mindenki a rangja szerinti helyére. De mind a nagyvezír jobb oldalán, mert az oszmán hagyományokban továbbélő nomád török szokás szerint a világiaknál a bal a főbb kéz, míg az ulema esetében a jobb. Ugyanazon a padon a nagyvezír bal oldalán ül a két kádiaszker, először a rúmi, mivel az a régi Római Birodalmat jelképező, oszmánok által nemesebbnek ítélt országrész volt, mellette pedig Anatóliáé.

Az ajtón bejövet jobbra ült le a három defterdár, akiknek háta mögött mind a mondott hivatalnokok és írnokok a földön ülnek, kezükben a papíros és penna, várván, hogy papírra vessék, amit parancsba kapnak.

Másik oldalon, szemben a defterdárokkal a nisándzsi ül pennájával a kezében, körötte tisztségviselői. A reiszülküttáb többnyire a vezírhez közel áll, mivel ő sokszorta kikéri tanácsát. A terem legközepén állnak azok, akik előterjesztik ügyüket.

Amikor pedig mind együtt vannak, s mindenki a maga helyén, a kérvényezők sorban előhozakodnak, kiknek ügyvédre nincs szükségük, még ha sokszor kérik is a csausok segítségét, mert mindenki szólhat a maga érdekében és a nagyvezírhez folyamodnak igazságért és ítéletért, „ki azt, ha úgy tetszik neki, meg is adja nekik.”⁴⁵

A többi pasa nem szólhat, mindaddig csupán figyel, míg nagyvezír a döntéshez ki nem kéri véleményüket, ami gyakorta így történik, mivel

⁴⁵ Lewis, Bernard: Isztambul és az oszmán civilizáció. Gondolat, Budapest. 1988

amikor ő az eset lényegét megértette, magát a túl sok gondtól megkímélendő, legnagyobb részt a többiekre bízta a döntést.

A csalások, mint például a hamis aláírás, mindig a nisandzsi hatáskörében volt. A kereskedők és a kereskedelem ügyeket rendszerint a mellette ülő basák egyikére bízta. Csak az igen fontosnak ítélt ügyeket tartja meg magának, távollétében pedig a kajmakámnak⁴⁶ is hasonlóan kellett eljárni.

Délig, az ebéd idejéig ítéleztek, amikor minden közembernek távoznia kellett a dívánból, ha meghallgatták, ha nem.

Az általános szokás szerint a nagyvezír vasárnap és kedden adott számot a szultánnak mindazon ügyekről, mikkel foglalatostkodott. Ekkor a maga ebédjének végeztével a szultán bevonult az audiencia terembe, leült egy kerevetre és először a kapu agáját, akinek kezében egy ezüst pálca volt, a kádieszkerekért menesztette. Utánuk a defterdárók következtek, de csak a fődefterdár szólhatott. Utolsóként a vezíreknek adnak helyet, kik rangjuk szerinti sorban egymás után jönnek, élükön a nagyvezír, két ezüstbot kíséretében.

A szultán színe előtt megjelenvén, mind a teremnek egyik oldalára állnak, s alázatukat kimutatván főt hajtanak, s kezüket összekulcsolják. Ekkor csakis a nagyvezír szól és számot ad mindenről, amit fontosnak ítélt, átadja az arzo-t, az ügyek jegyzéket, miket az uralkodó egyenként elolvas és visszaad. A vezír kis bíborszín szatén táskába rakja és nagy alázatossággal őfelsége lábai elé helyezi, aki pedig kiadatja a szultáni iratot hatt-i hümayun formában, az azokban foglaltak alapján.

⁴⁶ A nagyvezír helyettese, később a tartományok kormányzói is ezt a titulust viselték.

Ha a Nagyúr nem kíván tőle egyebet, akkor mind távoznak és a második kapunál lóra ülnek, ahol igen sokféle ember kíséretében, akik rájuk várnak, hogy kegyeikbe férkőzzenek, vagy ügyük mielőbb elintézésre kerüljön. A nagyvezírt magas méltósága okából mintegy száz csaus kíséri lóháton egészen hazáig. Így ér véget a dívánnak egy napja, délután három óra körül, amikor nem járulnak a szultán elé, korábban feloszlanak.⁴⁷

Reformtörekvések az Oszmán Birodalom utolsó két évszázadában

Az Oszmán Birodalom tekintetében nem lehet elmenni azonban amellett a tény mellett, hogy az oszmán állam valójában egy olyan rablóállam volt, amely fenntartását főleg a folyamatos területhódítások és más országok vazallussá tételének eszközével megszerzett erőforrásokra alapozta. Ezek az államszerveződések, mint ahogy azt Ibn Khaldún Al-Muqaddima⁴⁸ című művében kifejtette, és ez törvényszerűen az Oszmán államra is fennállt, előbb vagy utóbb, de óhatatlanul összeomlásra vannak ítélve. Az oszmánok állama sem kerülhette el sorsát. Kezdetben a kontinenseken átívelő sikeres expanzió után a XVII-XVIII. századtól az egyre fogyatkozó katonai sikerek egyre kevésbé tudták kielégíteni az államfenntartás gazdasági szükségleteit, melyet még a bürokrácia mérhetetlen korrupciója, és az udvar pazarló költségei is terheltek. A Bécs ellen vezetett 1683. évi hadjárat utolsó nagy erőfeszítése volt a birodalomnak, mellyel végérvényesen lezárult a hódítások hősies korszaka. Majd a sorozatos vereségek hatására egyre zsugorodó oszmán állam egyre

⁴⁷ Lewis, Bernard: Isztambul és az oszmán civilizáció. Gondolat, Budapest. 1988

⁴⁸ Lásd bővebben: Ibn Khaldún, Bevezetés a történelembe. (Arab eredetiből fordította, bevezette és kommentálta Simon Róbert). Osiris Kiadó. Budapest. 1995

világosabban kezdte érzékelni Európának az ipari forradalom után kialakuló gazdasági és technikai erőfölényét.

Ugyanakkor Oroszország képében észak felől is megjelent egy egyre jobban megerősödő, Európa nagyhatalmainak játszmáiban magának egyenrangú pozíciót követelő birodalom, amely törekvéseinek útjában a Boszporusz partján székelő Oszmán Birodalom állt. „Európa beteg emberének,” az Oszmán Birodalom európai nagyhatalmak közötti területi felosztását Oroszország már II. Nagy Katalin cárnő (1762-1796) óta szorgalmazta, amely a keleti kérdés felvetődésének kiindulópontja is.⁴⁹ Azonban Szentpétervár nem tudott magának olyan kedvező nemzetközi konstellációt kimunkálni, amelyben a nagy álom, Konstantinápoly meghódítása megvalósulhatott volna. A pánszlávizmus ideológiájából is profitáló Romanovok a XVIII-XIX század fordulójától a Balkánon egyre gyakrabban jelentkező nemzeti felkeléseket – az ortodox keresztények védelmezőjeként fellépve - igyekeztek felhasználni nagyhatalmi törekvéseik kielégítésére. De az európai nagypolitika hatalmi erőegyensúlyra épülő békerendszere minduntalan keresztezte számításaikat, így rendre szemben találták magukat az orosz sas árnyékától rettegő Habsburgok és az Európa hatalmi egyensúlya felett őrködő Nagy Britannia és Franciaország ellenlépéseivel. Erik J. Zürcher megfogalmazása szerint a keleti kérdés lényegében abban állt, hogy miként lehetséges a Balkánon feléledt nacionalista mozgalmak és az európai nagyhatalmak imperialista törekvéseit oly módon kielégíteni, hogy az ne eredményezze az Oszmán Birodalom összeomlását. Amennyiben az összeomlás mégis elkerülhetetlenné válna, abban az esetben pedig egy nagy háború kitörését megelőzendő úgy osszák föl egymás között a birodalom területeit, hogy az ne borítsa fel az európai nagyhatalmak között fennálló

⁴⁹ Lator

hatalmi egyensúlyt. A birodalom fennállásának utolsó két évszázadában a keleti kérdés alaptételének cáfolata érdekében az oszmánok minden erejüktől kitelő erőfeszítést elkövettek.

Egyre több oldalról, kívülről és belülről is csak növekedett azon kihívások száma, amelyekre hathatós válaszokat kellett volna találni, így egyre gyakrabban vetődött fel az uralkodó vagy az állami adminisztráció irányítóinak részéről a gondolat valamilyen változásra, változtatásra vonatkozóan.⁵⁰

Korai reformkísérletek

Mivel az oszmán állam jellegében egy hódításra alapuló katonaállam volt, vezetőinek gondolkodási horizontját kezdetben csak a hadsereg hatékonyabbá tétele foglalta el: új hadieszközök, technikai újítások, módszerek, szervezeti felépítés meghonosításában látták a megoldást,⁵¹ melyek természetesen nem orvosolhatták az állam egészének egyre csikorgóbban működő gépezetének alapokban rejlő gondjait.

A Tulipán korszakot (1718-1730) a fegyverek hallgatása jellemezte, a birodalom minden eszközzel a háborúk elkerülésére törekedett. Ezzel együtt fokozatos nyitás vette kezdetét Nyugat-Európa felé. Elsőként említendő, hogy 1720-ban III. Ahmed (1703-1730) Yırmısekiz Mehmed Celebi személyében követet küldött XIV. Lajos francia király udvarába. Megbízatása a szövetségkötés keresése mellett kiterjedt többek között arra is, hogy az erődítmények, hadieszközöket gyártó üzemek, műhelyek,

⁵⁰ Tuck, Christopher: 'All Innovation Leads to Hellfire': Military Reform and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century. In: *The Journal of Strategic Studies*, Vol. 31, No. 3 (June, 2008), pp.467-502

⁵¹ Hülya Toker, Turkish Army from the Ottoman Period until Today, In: *International Review of Military History*, No. 87. 105-123., 105. o.

továbbá a francia állam intézményeiről, azok működéséről is készítsen beszámolót, melyekből inspirációt szerettek volna nyerni a birodalom újbóli aranykorának megteremtéséhez.

Később a kétoldalú európai diplomáciai kapcsolatok kiépítésre jegyében a jelentősebb európai fővárosokban, Bécsben, Berlinben, Párizsban, Londonban állandó nagykövetségek felállítására is sor került.⁵² A szövetségi érdekeltségtől függően hol francia, angol, olasz vagy német hadtudományi szakértők segítségével több kísérlet is történt európai mintájú egységek felállítására, de nem érintette a hadsereg felépítményének egészét. A nyugati hatás többnyire csak a felszín érintette, kimerülve az udvari körök építészet, bútorzat, ruházat, zene és érdekes szerkezetek - például óraművek - iránti rajongásában. Fontos fejlemény volt azonban a vallási iskolák oktatásban játszott hegemóniájának megtörése. Comte de Bonnoval nevéhez, akit később csak Humbaracı Paşaként emlegettek, nemcsak a modern tüzérségi egységek és ágyúöntöde felállítása fűződik, hanem 1734-ben a Hendesehane néven mérnöki iskola alapítása is.⁵³ Ezzel megteremtődött az európai tudományos alapokon nyugvó oktatás, továbbá az ulema⁵⁴ befolyásától független, az európai politikai gondolatok, elvek iránt nyitott katonai értelmiségi elit kialakulásának lehetősége. Itt szeretném továbbá megemlíteni az ugyancsak francia földről érkezett, de magyar felmenőkkel rendelkező François Baron de Tott személyét, aki többek között a Dardanellák és a Boszporusz erődrendszerének

⁵² Karpát, Kemal H.: The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908. In: International Journal of Middle East Studies, Cambridge University Press Vol. 3, No. 3 (Jul., 1972), pp. 243-28.1 p. 253.

⁵³ Tuck, Christopher: 'All Innovation Leads to Hellfire': Military Reform and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century. In: The Journal of Strategic Studies, Vol. 31, No. 3 (June, 2008), pp.467-502, p. 490.

⁵⁴ Az iszlám vallástudomány művelőinek együttes megnevezése. Tevékenységük fő gerincét a Korán értelmezésén alapuló bíráskodás jogelveinek kidolgozása, megőrzése, fetva formájában konkrét ügyekhez kötődő állásfoglalás kiadása és az oktatás intézményeinek felügyelete adta.

modernizálásában, a könnyű tüzérség felállításában és vezénylési rendjének kialakításában szerzett érdemeket.⁵⁵

Valóban jelentősebbnek és átfogóbbnak mondható intézkedésként elsőként a III. Selim (1789-1807) idején, összefoglalóan a Nizam-ı Cedid, azaz Új Rendnek nevezett reformkísérlet említhető, amely Nizam-ı Cedid Ordusu néven új, európai mintájú reguláris gyalogság és az İrad-ı cedid Hazinesi néven a sereg finanszírozását biztosító elkülönített kincstár felállításában öltött testet. De a változtatás túl gyorsnak, és a régi rend híveinek, különösen a janicsárság és a vallástudók rétegének érdekeit mélyen sértőnek bizonyult.⁵⁶ Így a kísérletnek, úgymint III. Selim életének is végül a janicsárok vezette nyílt lázadás vetett véget.⁵⁷ A trónutódlás körüli zűrzavarnak végül az ayanok, a tartományi földesurak (de a derebey kifejezés is használatos volt megnevezésükre, ami annyit tesz: völgyesi úr) beavatkozása vetett véget.

II. Mahmud (1808-1839) a dinasztia segítségére siető ruszcsuki tartományúr, Alemdar Mustafa Paşa vezette ayanok által kikényszerített Sened-i İttifak nevezetű, afféle Szövetségi Oklevél aláírásával léphetett elődei örökébe.⁵⁸ A helyzet kialakulásához a megelőző évszázad következő folyamatai alapján kerülhetett sor. A meghódított földterületek a szultán kizárólagos tulajdonát képezték, melyet a katona rendbe tartozó szpáhik javadalombirtokként, az abból befolyó adóbevétel nagyságától függő személyes és meghatározott számú csatlós kiállításával katonai

⁵⁵ de Tott, François Baron: François Baron de Tott emlékiratai a törökökről és a tatárokról (a fordítói munkaközösséget vezette, a bevezető tanulmányt írta, a könyvet szerkesztette: dr Tóth Ferenc), Vasi Szemle, Szombathely, 2008

⁵⁶ Toker, Hülya: Turkish Army from the Ottoman Period until Today, In: International Review of Military History, No. 87. pp. 105-123., p. 107. p.

⁵⁷ Inalcık, Halil: Political Modernization in Turkey, in; From Empire to Republic, Istanbul, 1995, p. 129

⁵⁸ Lewis, Bernard: The Emergence of Modern Turkey. Oxford University Press, 2002, p. 74

viszontszolgálatuk fejében kapták. Mivel a javadalombirtok nem volt örökletes, minden esetben az újonnan trónra került szultán újbóli megerősítésére volt szükség. Miután a szpáhi egységek fokozatosan veszítettek hadértékükből, egy új, hatékonyabb hadsereg felállítása és annak gazdasági alapjának megteremtése érdekében a kincstár egyre inkább a földekből származó adóbevételek pénzbeli realizálásában volt érdekelt. A pénzbeli bevétel eszköze az iltizam (adóberlet) rendszer volt. Azok kapták meg a földterület feletti jogosultságot, akik a birtok fejében a legtöbb adóbevételt ígérték. Azt azonban senki nem kérte számon rajtuk, hogy valójában mekkora jövedelmet sajtolnak ki az adott terület lakosságából. Ez a gyakorlatban szinte örökletes jogokkal és saját hadsereggel bíró helyi birtokos réteg kialakulásához vezetett, katonai viszontszolgáltatás és államigazgatási feladatok ellátása nélkül. Ennek következtében a központi hatalom fokozatosan elvesztve a területi egységek feletti befolyását végletesen decentralizálódott. Az oklevél rendkívül tömör szövege a következőket tartalmazta: elismerik a szultán uralmát, haderejüket a szultán rendelkezésére bocsájtják, felkelés esetén segítik a szultánt, védelmezik a kincstárát, és ha nem ütközik törvénybe, engedelmeskednek a Nagyvezírnek, továbbá jobb bánásmódot ígértek adófizető parasztjaik számára. Cserébe viszont birtokaik törvényesítését, haszonélvezeti joguk örökletességét kérték. Az Oszmán Birodalom addigi fennállása alatt ez volt az első olyan eset, amikor az alattvalók egy rétege - még ha rövid időre is - korlátozni volt képes az uralkodói hatalmat.

Helyzetének megszilárdulása után II. Mahmud folytatni kívánta elődje reformjait. De felismerte azt is, hogy nem elég csak a hadsereg reformja, a fennmaradás érdekében az egész birodalom intézményrendszerét érintő változtatásra van szükség, és tanulva elődje példájából: lassabban és óvatosabban. A folyamatok elindításának feltétele

a valamikori félelmetes, ám a XIX. század elejére teljesen lezüllött, kezelhetetlensége mellett hasznavehetetlen, mi több, hatalmas anyagi forrást felemésztő janicsársereg felszámolása volt. A nem csak a görögök sikerrel végződő⁵⁹ függetlenségi háborúba torkolló nemzetiségi mozgalma mutatta meg a janicsárok és a birodalom fennálló bürokratikus rendszerének kihívásokkal szembeni alkalmatlanságát, hanem az Algéria és Egyiptom feletti fennhatóság elvesztése, Havasalföld, Moldva, Bulgária térségében pedig vallási talajról kiinduló orosz befolyás növekedésével és folyamatos területvesztéssel szembeni tehetetlenségét is.

A Vaka-i Hayriyye, azaz „Üdvös Esemény” néven emlegetett, véres jelenetekbe torkolló fordulatra 1826. június 15-én került sor. Erre többek között a balkáni háborúban vallott kudarc is kellő alapot szolgáltatott. Ezt követte az Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye, azaz a Győzedelmes Mohamed Katonái elnevezéssel az új, reguláris, modern európai szervezési és irányítási elveken nyugvó haderő felépítése. Ezzel együtt 1833-ban felszámolta a timar rendszer utolsó maradványait is. Mindeközben az ayanok befolyásának csökkentése szándékával II. Mahmud tevékenységének fókuszában a központi adminisztráció megerősítése, a hatalom saját kezében történő összpontosítása állt. Nem túrt meg semmilyen közbenső hatalmi elemet a provinciák irányítása és a központi kormányzat közötti.

Ezzel együtt került sor a régi kort idéző testületek és titulusok felszámolására, és a végrehajtó hatalom, a kormányzat (Bâb-ı Âlî) intézményeinek nyugati minta szerinti átalakítására. A Nagyvezírből Miniszterelnök (Başvekil) lett, irányítása alatt felállították a Miniszterek Tanácsát (Meclis-i Vükela) az alája tartozó, több átalakulási fázisban

59

létrejött minisztériumokkal együtt. 1836-ban a Belügyminisztérium (Nezaret-i Dahiliye), Külügyminisztérium (Nezaret-i Hariciye) és az Igazságügyi Minisztérium (Nezaret-i Deavi), 1839-ben a Kereskedelmi Minisztérium (Nezaret-i Ticaret) alakult meg, majd a Pénzügyi Minisztérium (Maliye Nezareti) a Birodalmi Kincstár (Hazine-i Amire) és Pénzverde (Darphane-i Amire) egyesítésével jött létre. Szabályozásra kerültek a hivatali rangok és titulusok, osztályokba sorolták az állami tisztségviselőket, a korrupció megfékezésére a hivatalnokok számára egységes fizetési rendszert, továbbá a hivatalnokokra vonatkozó büntető rendszabályokat vezettek be.⁶⁰ Az 1838-ban életre hívott Legfelsőbb Törvénykezési Tanács (Meclis-i Valayı Ahkam-ı Adliye), nem választott, hanem a szultán által kinevezett tagokból álló testülete mintegy előfutára a későbbi parlament szenátusának, de ebből a testületből gyökeredzett a későbbi francia mintára létrehozott Államtanács is. A további hadügyi átszervezést 1836-tól a Katonai Tanácskozó Testület (Dar-ı Şiirayı Askeri) vezényelte. Hozzá kell tenni azonban azt, hogy az európai mintára átnevezett intézmények többségét csak az elnevezés tekintetében érintette a változás, valódi tartalmi elemeikben nem jelent meg lényeges átalakulás.

Az önálló görög állam megalakulásához vezető függetlenségi háborúk miatt a görög nemzetiségű alattvalókkal szemben nagyfokú bizalmatlanság alakult ki, pedig addig dragománként (tolmács) jelentős szerepet töltöttek be az oszmán diplomáciai életben. Ezért 1833-ban létrehozták a Fordító Irodát (Tercüme Odası), amely nemcsak a diplomáciai tevékenység támaszaként töltött be szerepet, hanem az új oszmán értelmiség kinevelődésében is kulcsfontosságú szerepet játszott.

⁶⁰ Seyitdanlioğlu, Mehmet: The Rise and Development of Liberal Thought in Turkey Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cumhuriyetimizin 75 Yılı Özel Sayısı, Ankara, 1976. pp. 151-161. 154. o.

A megelőző évtizedekben egyre szorosabbá és rendszeresebbé váló diplomáciai kapcsolatok révén a nyugat-európai tudományos, technika és oktatási eredmények mellett a felvilágosodás eszmeáramlatai is eljutottak a Boszporusz partjára. Az oszmán bürokrácia fordítóirodájában a diplomáciai levelezés mellett egyre több tudományos, oktatási és társadalomelméleti munka is fordításra került, így nem csoda, hogy a francia forradalom eszméi, a jogállamiság, az alkotmányosság gondolata előbb-utóbb az lassan kinevelődő új állami elit körében is ismertté, mi több haladó köreiben a nyugati országokban tapasztalható példákat szem előtt tartva kívánatosként megfogalmazott törekvéssé is váltak.

Tanzimat korszak

Az Oszmán Birodalmat érintő reformtörekvések történetében a leginkább figyelemre méltó eredményeket hozó időszak a Tanzimat korszaka volt. A Tanzimat jelentése reform, vagy inkább újjászervezés, átszervezésként határozható meg. A Tanzimat korszak az 1839-ben a Gülhane-ban kibocsátott Hatt-ı Sharif Humayunu (Birodalmi Nemes Irat), másként a Rózsaházi Ediktummal vette kezdetét, melyet az 1876-ban kibocsátott Kanun-u Esâsî, az első oszmán Alkotmány kihirdetése koronázott meg.

A birodalomban egyszerre és meglehetősen gyorsasággal kellett volna az egész állami struktúrát és társadalmat érintő olyan gazdasági és politikai változásokat beindítani, amely Európában a reneszánsz kortól több évszázadon keresztül érlelte ki azt a társadalmi bázist, mely érdekében a már megszerzett állapot fennmaradása, vagy elérni kívánt társadalmi cél rögzített, jogi formát követelhetett. Habár történtek lépések a timar rendszer felszámolására, mégsem alakulhatott ki olyan örökletes jogokkal és

kiváltsággal rendelkező, független, egységes társadalmi csoport, rend, mint Európában. Ezen túlmenően jelentős európai értelmű polgárság kialakulásának pedig még csírái sem alakulhattak ki, mivel a gazdaságot még a XX. század elején is a kézműipari termelés jellemezte. A gyér és elégtelen, korszerűtlen úthálózat miatt néhány térség teljesen elzártan, szinte csak az önellátás szintjén működött. Nem csodálkozhatunk azon, hogy az államszervezetet, a jogrendszert érintő változás motorját az állami bürokráciát alkotó, a nyugati diplomáciában jártas, az európai történéseket, szellemi áramlatokat ismerő, haladó értelmiségi réteg jelentette. Azonban a haladó körök tevékenységét a társadalom döntő részére befolyással bíró iszlám hittudósi réteg, nemegyszer fetvákban is megnyilvánuló reakciója igyekezett hol kevesebb, hol nagyobb sikerrel fékezni.⁶¹

A közéletben éles viták zajlottak a nyugati módszerek és az iszlám által kijelölt út összeegyeztethetőségének kérdéséről. Emellett az állam felépítése, a kormányzati forma, a végrehajtó hatalom szerkezete, a közigazgatási és pénzügyi rendszer hatékonyabbá tételének kérdése, a politikai akaratképződésre vonatkozó álláspontok sem voltak tisztázottak. Minden intézkedés a pillanatnyi, leginkább az éppen hatalomban lévő nagyvezír befolyása, támogatottsága szerint, és a rendkívül változékony politikai széljárás függvényében történt. Ezért nem meglepő, hogy a Tanzimat korszakban a legjobb szándék mellett sem volt minden tekintetben átgondolt, hatékony, vagy időszerű egy-egy törvényi eszközzel elérni kívánt célkitűzés.

Nem vitatható az a megállapítás, mely szerint a XIX. századi oszmán reformidőszakban kibocsátott törvények nem hosszas társadalmi folyamatok eredményeként kristályosodtak ki. A Tanzimat idején

⁶¹ İlber, Ortaylı: Az Oszmán Birodalom leghosszabb évszázada. Attraktor. Máriabesnyő-Gödöllő. 2004. 88. o.

kibocsátott törvények, rendeletek másik fő jellemzője, hogy jórészt egyes európai államok törvényeinek, főként német, olasz, francia joganyagok adaptációiként születtek. A törvénykönyvek néha kissé átdolgozva, néha teljesen szöveghű fordításban kerültek kihirdetésre. Mivel ezeket nem belső társadalmi erők munkálták ki, a törvények alkalmazását, vagy kikényszeríthetőségét főleg a távoli, elszigetelt tartományokban sokszor az intézményrendszer hiánya, az adminisztráció értetlensége, nemegyszer teljes elutasítása akadályozta. De az adaptációk eredményeként kezdtek táptalajra lelni és közszájon forogni olyan jogi fogalmak és intézmények, amelyek a későbbi időszak lehetőségeit erősítették.

Gülhane Ediktum

Pár hónappal II. Mahmud halála után és fia, I. Abdülmecid (1839-1861) trónrakerülése után 1839. november 3-án Mustafa Reşid Paşa a palotakert Rózsaházában olvasta fel a szultáni Nemes Ediktumot, amely elindította a Tanzimat korszakát. A reformrendelet ceremoniális keretek között került kihirdetésre, oszmán méltóságviselők, köztük a Görög és Örmény Pátriárka és a Főrabbi, külországok képviselői, nagykövetei jelenlétében. Mivel halandók közül csak a szultán szava bírt törvényi erővel, Mustafa Reşid Paşa a szultán nevében, első személyben szólva olvasta fel a dokumentumot. A bevezető rész a következők szerint határozta meg a hanyatlás okait, és határozta meg a reformok irányát:

„Mindenki előtt ismeretes, hogy mintán hatalmas birodalmunk megalakulásának kezdete óta a Korán magasztos tételeit és a seriát törvényeit teljes tiszteletben tartotta, magas szultánságunk ereje és halalma és az összes alattvalók jóléte és műveltsége igen magas fokra emelkedett. Százötven esztendeje, hogy egymást követő bajok és különböző okok

következtében, amióta sem a nemes seriátnak, sem a magas törvényeknek nem engedelmeskednek, s azokat nem követik, a régebbi erő és műveltség ellenkezőleg gyengeségre és szegénységre változott. Azon ország pedig, melyet a törvények tiszteletben tartása nélkül kormányoznak, nem lehet tartós életű. Azért is, áldozatot hozva, trónra lépésünk boldog napjától kezdve jóakaró szándékaink és uralkodót cselekedeteink egyedül az ország felvirágoztatásának és a lakosság és a szegénység jólétre hozatalának hasznos ügyére irányul. Es a míg, tekintettel a hatalmas birodalom országainak földrajzi helyzetére és termékeny földjeire s a nép képességére és hajlamaira, a szükséges előfeltételek megteremtésére törekszünk, öt-tíz esztendő alatt Isten segítségével előrelátható, hogy a kívánt állapotot el is fogjuk érni. A teremtő Isten segítségével és irgalmában bizakodva és a szent próféta lelki támogatására támaszkodva, a hatalmas birodalom és a védelmezett országok helyes kormányzata érdekében ezek után néhány új törvény megalkotása szükségesnek és fontosnak látszik.”⁶²

Meglepő, hogy a Gülhane Rendelet az egyéb kisebb jelentőségű tárgykörben tucatjával kibocsátott szultáni iratokhoz hasonlóan teljesen hagyományos oszmán stílusban került megfogalmazásra, de főleg az, hogy témáját az aranykort idéző múltba fordulással kezdi, és a hanyatlás mibenlétét az iszlám törvényeinek figyelmen kívül hagyásában látja. Pedig az irat nem az iszlám vallás hagyományain alapuló jogrend visszaállítását, megerősítését, ellenkezőleg, egy a hagyományoktól eltérő, új, ráadásul a keresztény Európában kimunkálódott elvek és intézmények által ihletett jövőbeni változást tűzte ki célul maga elé.

A rendelet továbbiakban a következő témakörök szerint határozta meg a szükséges törvényalkotás jövőbeni irányát. Minthogy a rendelet

⁶² A török alkotmány alaptörvényei. (ford.: Mészáros Gyula) Erdélyi Múzeum Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya, IV. füzet, Kolozsvár. 1912

rögzíti, hogy „a világon semmi sem értékesebb, mint az élet és a becsület,”⁶³ elsőként az élet biztonságára, a becsület és vagyon védelmére irányuló törvények megalkotását nevezte meg, melyet vallási és nemzetiségi hovatartozás nélkül, minden alattvalóra kiterjedően kívánt biztosítani. Ez a millet rendszer felszámolása, és a szekuláris állam kialakulása felé tett kezdeti lépésének tekinthető, mivel a vallási vezetők évszázados jogait nyirbálta meg. A fogadtatás tekintetében idekívánkozik, hogy beszámolók szerint miután Mustafa Reşid Paşa befejezte a rendelet felolvasását, összetekerve azt, tokjába tette és az övébe tűzte. Erre a Görög Pátriárka az találta mondani:

„Remélem, hogy az az irat soha többé nem fogja elhagyni azt a tokot, amibe most beletétetett.”⁶⁴

A pátriárka ugyanis érzékelhette azt a veszélyt, hogy ez az elv megkérdőjelezi a birodalom kebelén belül élő hívői felett fennálló pénzügyi és jogi primátusát. De a muzulmán vallástudósok is - istenkáromlásnak tartva a rendelet szövegét - hamarosan heves tiltakozással fejezték ki a felolvasottakkal szembeni ellenszenvüket.⁶⁵

Ezt követően az adóbérleti rendszer eltörlésének és a birodalom költségvetési rendszerének stabilitása, tervezhetősége, illetve centralizálásának célkitűzésével hirdette meg, hogy „a birodalom minden egyes alattvalójára vagyona és állapota szerint megfelelő adó vettetik ki és

⁶³ A török alkotmány alaptörvényei. (ford.: Mészáros Gyula) Erdélyi Múzeum Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya, IV. füzet, Kolozsvár. 1912

⁶⁴ Akgün, Seçil: The emergence of the Tanzimat in the Ottoman Empire, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/834/10541.pdf> [11. 10. 2011.] 13. o.

⁶⁵ İlber, Ortaylı: Az Oszmán Birodalom leghosszabb évszázada. Attraktor. Máriabesnyő-Gödöllő. 200488. o.

senkitől ennél több nem szedhető.”⁶⁶ Ezzel továbbá a közteherviselés általános elvét jelölte meg a kidolgozandó új adórendszer alapjaként.

Harmadik elemként a modern hadsereg megteremtése érdekében a katonaság besorozásának módját, valamint a katonai szolgálat időtartamát tartotta szükségesnek törvényi formában rögzíteni, a tervezet szerint négy, legfeljebb öt éves kötelezettségként.

A személyi szabadság legfőbb biztosítékát jelentő habeas corpus jogelv teljesebb ki a rendelet további bekezdéseiből, melynek értelmében

„a megindított eljárás a törvények értelmében nyilvánosan, az ügy megvizsgálása alapján történik. Ítélethozatal nélkül senkit sem szabad titokban vagy nyilvánosan kivégezni, vagy pedig megmérgezni. Senkinek sem szabad a más becsületén és tisztességén sérelmet ejteni, mindenki teljes szabadsággal birtokolhatja és kezelheti vagyonát és birtokát, senki abba bele nem avatkozhatik. Azon esetben, ha valakit büntett vagy vétség terhel s örökösei azon büntettben vagy vétségben nem részesek, a vagyona nem kobozható el s örökösei az örökösödési jogoktól nem foszthatók meg.”⁶⁷

Ha hihetünk a korabeli beszámolóknak, az alattvalók személyét és vagyonát érintő önkényeskedéseknek mai szemmel egészen meghökkentő eseményei szinte mindennaposak és teljesen megszokottak voltak a korábbi időszakokban. Az oszmán társadalomban csak az uléma tagjai, a muzulmán hittudósok rétege volt az egyedüli kivétel, akikre nem vonatkozhatott politikai célból kiszabott büntetés vagy kapzsiság vezérelte vagyonelkobzás.⁶⁸ Még az Oszmán-ház tagjait sem védhette meg adott

⁶⁶ A török alkotmány alaptörvényei. (ford.: Mészáros Gyula) Erdélyi Múzeum Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya, IV. füzet, Kolozsvár. 1912. 13. o.

⁶⁷

⁶⁸ İlber, Ortaylı: Az Oszmán Birodalom leghosszabb évszázada. Attraktor. Máriabesnyő-Gödöllő. 2004. 90. o.

esetben a hatalmi önkénytől az uralkodói családhoz való tartozás ténye. A szultáni palota nemegyszer volt tanúja még testvérgyilkosságnak is. IV. Murád kapcsán maradt fenn az alattvalók létét állandóan meghatározó félelem alapját igazoló beszámoló:

„A leghatalmasabb és leggazdagabb pasákat megölette, birtokaikat pedig elkoboztatta a kincstár számára; és míg a kapzsiság és a kegyetlenség egyformán meghatározók voltak a természetében, alig múlt el nap anélkül, hogy valamifajta jelét ne adta volna e tulajdonságoknak. Különösen nagy élvezetét lelte abban, ha az egyik tengerparti kioszkban ülhetett, ahonnan íjával és nyilaival az emberekre lövöldözött, akik a szeráj partja mentén eveztek, minekutána a hajósok kezdték tisztes távolságban tartani magukat a szeráj falaitól. Ezenkívül élvezte még, ha átsétálhatott a Boszporusz egyik kertjéből a másikba, mert ha ilyenkor észrevett bárkit, aki elég merész volt, hogy kidugja a fejét, és látta a szultánt elhaladni, rendszerint azzal fizettette meg vele az árat, hogy rálőtt a karabélyával.”⁶⁹

De a hasonló jellegű önkényeskedés a tartományokban szinte korlátlan hatalommal bíró derebeyek alattvalói tekintetében sem mentek ritkaságszámba, sőt még a XII-XX. század fordulója körüli időkben is jellemzők voltak az elmaradott vidékeken.

Ezt követően elrendelte, hogy a Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye. azaz Legfőbb Igazságügyi Tanács tagjainak szükséges mértékű kibővítésével

„a birodalom miniszterei és államtérfiaik néhány meghatározandó napon ott szintén összegyülekezvén, gondolatukat és véleményüket valamennyien minden tartózkodás nélkül, szabadon nyilvánítják s az élet-

⁶⁹ Rycout, Paul: The present state of the Ottoman Empire. London. 1680. In: Freely, John: A szultánok magánélete. General Press Kiadó. 1999. 169. o.

és vagyonbiztonság és az adó kivetése körül szükséges törvényeket meghatározzák.”⁷⁰

A katonai reformok kidolgozásával és a törvényi formába való előterjesztésével a Dar-ı Şiirayı Askeri, a Katonai Tanácskozó Testület lett megbízva. Továbbá rendezni kívánta a civil és a katonai hivatalokban állásban lévő tisztviselőnek járó, államkincstárból fedezett fizetési rendjét. Ehhez párosult az az akarat is, amely szerint szigorú törvény megalkotásával gondot kell fordítani arra is, hogy „a törvény által elítelt s az állain pusztulásának egyik lényeges okát képező alávaló vesztegetés megszüntettség.”⁷¹

A bevezető szerint - amely meglehetősen felértékelve a bürokrácia hatékonyságát és a támogató társadalmi bázis erősségét - öt-tíz év alatt kellett volna a kidolgozott törvényjavaslatokat a szultán „uralkodói kezének írásával való jóváhagyás és felékesítés végett az uralkodói színe elé terjeszteni,” és miután eme aktussal törvényi erőre emelkedtek, birodalomszerte kihirdetésre kerülhessenek.

Felmerülhet a kérdés, hogy tekinthető-e a Gülhane Rendelet egyfajta alkotmánylevélnek. A szöveg alapján kétségtelen, hogy olyan célokat fogalmaz meg, amelyek az európai alkotmányfejlődés során hol lassú fejlődés, hol forradalmi változásként jelentek meg az egyes országok alkotmányaiban. Megjelenik benne nem csak valamely társadalmi csoportra vonatkozó, hanem általánosan minden alattvaló életét és becsületét védelmezni kívánó jog gondolata. Sőt az önkényes fogva tartással szembeni szabadság, az ítélethozatal eljáráshoz és törvényben

⁷⁰ A török alkotmány alaptörvényei. (ford.: Mészáros Gyula) Erdélyi Múzeum Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya, IV. füzet, Kolozsvár. 1912. 14. o.

⁷¹ A török alkotmány alaptörvényei. (ford.: Mészáros Gyula) Erdélyi Múzeum Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya, IV. füzet, Kolozsvár. 1912. 14. o.

meghatározott szankciókhoz való kötöttsége, a tulajdonjog sérthetlensége, biztosításának szándéka is. Világosan érzékelhető akár az angol alkotmányfejlődés alapját képező 1628-as Petition of Rights, vagy az 1679-es Habeas Corpus Act, de az 1789. augusztus 26-án napvilágot látott Ember és polgár jogainak deklaráció hatása is. Mint a Gülhane Rendelet tartalmát befolyásoló, inspiráló előképére vonatkozó utóbbi megállapítás tarthatóságát még a deklaráció például a közteherviselésre ⁷² és köztisztviselők sáfárkodásának számonkérhetőségre vonatkozó passzusai is külön megerősítik.

Nem is csoda, hisz Mustafa Reşid Paşa előzőleg Párizsban és Londonban is szolgált, mégpedig mint az Oszmán Birodalom nevezett országokba küldött nagykövete. Tehát személyesen szerezhette tapasztalatot és inspirációt a Gülhane Ediktum tartalmi elemeinek meghatározásához. Emellett Lord Palmerstonnal, az Egyesült Királyság Oszmán Birodalomba delegált nagykövetével is rendszeres levelezést folytatva szoros kapcsolatot ápolt. Mégis az a körülmény, hogy a főhatalmat birtokló szultán részéről a rendelet egy egyoldalúan tett ígéret csupán, így inkább a bürokrácia részéről megfogalmazott politikai programnak, igaz a jövőbeni alkotmányhoz vezető út kezdőpontjának tekinthető. Továbbá az állam nem garantálja intézményrendszerének segítségével a benne megfogalmazott jogokat, hanem egy öt-tíz éves megvalósulási periódus eredményességének vágyát fogalmazza meg. Igen szemléletes az ediktum utolsó bekezdése, miszerint

⁷² Ember és polgár jogainak nyilatkozata XIII. cikkely A közhatalom fenntartására, a közigazgatás költségeinek fedezésére közadóra van szükség. Ezt egyenlően kell elosztani az összes állampolgárok között, képességeik arányában.

„Hatalmas Urunk engedje, hogy valamennyien sikert arassunk és a hatalmas isten átka érje mindazokat, a kik ez alkotmánytörvények ellen cseleksznek és soha boldogok ne legyenek, ámen.”⁷³

Islâhat Fermânı

Az oszmán állam átformálását célzó következő jelentős rendelet az 1856-ban kibocsátott Islâhat Fermânı (Birodalmi Reform Rendelet) volt. Kihirdetését, annak körülményeit ez esetben is az európai nagyhatalmak keleti kérdésben tetet öltő törekvései alakították. Miután 1848-49-es szabadságharcok leverése után Európa újra elcsendesült, Oroszország, „Európa csendőre” ismét régóta dédelgetett vágyát kívánta valóra váltani: uralma alá hajtani a Boszporuszt és a Dardanellákat, vagyis minden korlátozástól mentesen kijutni a Földközi-tengerre. Emellett továbbra is igényt tartott arra, hogy az oszmán területeken élő ortodox keresztények védnökeként fellépve növelje befolyását a Balkánon, illetve a további expanzió lehetőségét kutatta a Kaukázuson túli térségében. Már egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy „Európa beteg embere” egyedül nem tudja kezelni a helyzetet. Anglia és Franciaország az oszmánok segítségére sietve mindenképp meg akarta akadályozni az orosz törekvéseket. Ausztria a magyar szabadságharc leverésében nyújtott segítséget meghálálva semleges maradt.

Az oszmán birodalom gyengülése miatt folyamatosan újratermelődő hatalmi vákum „keleti kérdésben” megnyilvánuló sokszereplős játszájában szinte mindig lehetett alkalmat találni a beavatkozási joggal rendelkező hatalmak számára egy újabb nyílt konfliktus kiprovokálására. 1852-ban ezt

⁷³ A török alkotmány alaptörvényei. (ford.: Mészáros Gyula) Erdélyi Múzeum Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya, IV. füzet, Kolozsvár. 1912. 13. o.

az okot a jeruzsálemi Szent Sír és a többi szent helyek körül kialakuló vita szolgáltatta az orosz cári udvarnak: a régi jogra hivatkozva a francia katolikus szerzetesek kulcsot kértek a szent templomokhoz, amely privilégiumot az orosz támogatással a háta mögött a görög ortodox millet lassan magához ragadott, és amit féltve őriztek.⁷⁴ Végül meglepő fordulatokban gazdag diplomáciai manőverek láncolatán keresztül végül is kitört a krími háború, melyben Anglia és Franciaország az Oszmán Birodalmat támogatták.

A háborút lezáró 1856. március 30-án Párizsban aláírt békeszerződés összességében végül az Oszmán Birodalom számára, főleg az általa képviselt erőhöz mérten előnyösen zárult. Az 1839-es Gülhane Rendelet következtében megmozdulni látszott ugyan a birodalom hatalmas hajója, de mégsem állítható, hogy a kezdetekben a több száz kilométerre fekvő elszigetelt területeken is olyan kimutatható társadalmi változásokat lett volna képes elérni, mint az Isztambulhoz közelebbi, vagy a könnyebb közlekedési lehetőségek által jobban megközelíthető területeken. Nem lehet kétséges, hogy a Tanzimat gerincét adó nyugatias szellemiséget képviselő tisztviselők őszinte hittel fogalmazták meg jövőképüket, de emellett létezett egyfajta elvárás is a nagyhatalmak részéről. Mégpedig a nem-muzulmán alattvalók életének, vagyonának, szabad vallásgyakorlásuk és autonómiájuk védelmének garanciáit illetően.

Oroszország éppen az ortodox keresztények védelmezőjeként fellépve vindikált magának jogot a vallási alapon milletekbe szerveződő, a Balkán különböző etnikai kisebbségeiknek biztonságát érintő és jogait bővíteni szándékozó követelésekre. Emellett más nagyhatalmak - köztük

⁷⁴Lajtor, László: A keleti kérdés története. Faust Imre Kiadása. Budapest. 1940

Anglia is – kiállt a balkáni és más a birodalom kebelén belül élő nem muzulmán kisebbségek, népek autonómiatörekvései mellett.

Az Islahat (javítás, jobbítás) Rendelet egyszerre volt a nagyhatalmak oszmán belügyekbe való beavatkozását elhárító és a szükségképpen felismert társadalmi fejlődés, valamint az állami centralizáció szándékát kifejező dokumentum. De mint Ortayli megjegyzi, mindemellett az európai nagyhatalmak mindig is úgy tekintettek ezekre a dokumentumokra, amelyek betartatása éppen ellenkezőleg, feljogosítja őket a számonkérésre, azaz a szultáni rendelet tartalmát a nagyhatalmak garantálják.⁷⁵

Az 1856-ban kibocsátott rendeletet úgy is lehet értelmezni, mint a krími háborúban nyújtott támogatásért cserébe adott fizetség. De mint a rendelet bevezetőjében is megfogalmazódott a rendelet egyrészt az „összes alattvalóink dicséretreméltó hazafias törekvése” továbbá „a velünk nemes és Őszinte szövetségben élő nagyhatalmak jóakaró támogatása és kívánsága következtében” került kibocsátásra.⁷⁶

Véleményem szerint inkább a célok egyezőségében lehet megragadni a békeszerződés megkötése során felmerült rendelet kiadására irányuló kötelezettséget. Ez egyébiránt a reformok szükségszerűségét és a birodalom fennmaradása érdekében elmaradhatatlanságát is jelezte ellenzői számára. Összességében inkább az oszmán bürokratikus elit őszinte szándékának és eltökéltségének volt kifejeződése, mintsem valamilyen külső nyomásnak való megfelelés. Ráadásul a birodalom fő tisztségviselői kiváló érzékkel semlegesítették, pontosabban egyesítették mind az orosz, mind az angol részről megfogalmazott követelések, elvárások teremtette

⁷⁵ Ilber, Ortaylı: Az Oszmán Birodalom leghosszabb évszázada. Attraktor. Máriabesnyő-Gödöllő. 2004

⁷⁶ A török alkotmány alaptörvényei. (ford.: Mészáros Gyula) Erdélyi Múzeum Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya, IV. füzet, Kolozsvár. 1912. 22. o.

kényszert saját reformcéljaik megvalósításának felgyorsítása érdekében. Nem lehet vitás, hogy az európai minta nem oktrojált módon türemkedett be az oszmánok életébe, hanem a tanzimatisták elfogadott, követendő példaként állították maguk elé, mint a rendelet bevezető szavai is alátámasztanak:

„Ezen cél elérésére mindazon eszközök pontosan figyelembe vétetnek és fokozatosan alkalmaztatnak, melyek által Európa tudományából, ismereteiből és tökéiből haszon meríthető.”⁷⁷

Az Islahat Rendeletet 1856. február 21-én jelent meg az egykori Dseride-i-havádis napilap 777. számában.⁷⁸ A rendelet eredeti szövege fölé a szultán saját kezűleg vetette a papírra: „E szerint kell eljárni,” mellyel a kézirat törvényierőre emelkedett. A rendelet huszonnégyszáz pontban fogalmazta meg a szükséges lépések irányát.

Megújította és megerősítette mindazon biztosítékokat, amelyeket az alattvalók élete, vagyona biztonságát és becsületük védelme érdekében a rózsaházi rendeletben megígért, de immár az a kitétel is szerepelt a szövegben, hogy vallás- és felekezeti különbség nélkül.

A vallási vezetők ellenállásának leszerelése szándékával erősítette meg a keresztény és többi nem mohamedán vallásfelekezeteknek addig adományozott kiváltságokat és mentességeket. Ugyanakkor a felülvizsgálatukra tanács felállítását jelöli ki, hogy a jövőbeni reformintézkedésekkel - „amelyek a kor, a műveltség előrehaladása következtében és a nyert tapasztalatok alapján szükségessé váltak” - összhangba hozza. Ezzel együtt eltörölte a papságot illető bárminő név alatt

⁷⁷ A török alkotmány alaptörvényei. (ford.: Mészáros Gyula) Erdélyi Múzeum Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya, IV. füzet, Kolozsvár. 1912. 22. o.

⁷⁸ A török alkotmány alaptörvényei. (ford.: Mészáros Gyula) Erdélyi Múzeum Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya, IV. füzet, Kolozsvár. 1912. 22. o.

és bármilyen alakban befolyó jövedelmeket és adományokat, de az egyházi vagyon érintetlenül hagyása mellett a papságnak – később meghatározandó módon – az állam által biztosított fizetés bevezetését állapítja meg. A vallási gyakorlatra, iskolának, kórháznak szánt épületek létesítését továbbra is a Magas Porta jóváhagyásához köthette. De kimondta a szabad vallásgyakorlás biztosítását.

Nemzetiségi különbség nélkül az összes alattvaló számára kiterjesztette az állami hivatalviselés lehetőségét, és mindenkire nézve kötelező rendszabályok szerint korlátot csak a minősítés és az alkalmasság jelenthetett. Hasonlóan biztosította a polgári és katonai iskolákba való bejutás lehetőségét.

Különösen fontos fejleménynek tekintendő az, hogy felvázolta a meclis, az úgynevezett vegyes bíróságok felállítását az összes kereskedelmi és bűnvádi jogviták tekintetében. A büntető és kereskedelmi törvények, továbbá a vegyes bíróságok működését szabályozó perrendtartási törvények megalkotását természetesen a legsürgősebben kimunkálandó jogalkotási feladatként jelölte meg. A személyi kör tekintetében igen sokatmondó a megfogalmazás, amelyben a korábbi évszázadok oszmán társadalomfelfogás szemlélete tükröződik, miszerint minden mohamedánok, keresztények és más nem mohamedán alattvalók között, vagy keresztények és különböző keresztény, nem mohamedán felekezetek követői között fennálló kereskedelmi és bűnvádi jogviták vegyes bíróságok joghatósága alá kerültek.

Alapelvként rögzíti a rendelet, hogy a peres ügyek a törvényszékek általi tárgyalására nyilvánosan, a panaszos és a panaszlott jelenlétében kerül sor, és az általuk hozott tanúk vallomásaikat esküvel erősítik meg, a mely mindig az illető vallása és szertartása szerint történik. Ez a kezdete

annak, amikor az oszmán állam megtörte az iszlám seriá jog és bíróságok primátusát, és utat nyitott a világi bírósági rendszer kialakulása előtt. A polgári jogokon alapuló peres ügyek esetében a kormányzóság (vilajet), vagy kerület (livá) szintjén vegyes közigazgatási ülésében (meclis) a kormányzó (váli) a bíró. A mohamedánok közötti esetekre fenntartott ügyekre pedig a bíró (kádi) jelenlétében a seriá, vagy a világi törvények határozatai szerint tárgyalnak. Ugyanakkor abban a különös esetben, ha két keresztény vagy nem mohamedán alattvaló között támadt különös, örökösödési, peres ügyek, ha a peres felek úgy kívánják, döntés végett a pátriárkákhöz a hitközség elöljáróihoz, vagy ezek tanácsaihoz fordulhattak.

A meghirdetett fogházreform keretében megtiltotta a kínzás minden formáját, a testi fenyegetéseket és büntetéseket pedig majd törvényben kellett rögzíteni. Ezen felfül rögzítette, hogy az a tisztviselő, aki ilyen cselekedeteket elrendel, valamint azok, akik ezeket végrehajtják a megalkotandó büntetőtörvény szerint büntetendők.

Mivel az adók egyenlő voltából a többi terhek egyenlő volta is következik, azonképpen egyenlő jogokkal egyenlő kötelességek járnak, ezért mind a keresztények és más nem mohamedán, mind a mohamedán alattvalók kötelesek kivenni részüket a katonai szolgálatból. Azonban a tényleges katonai szolgálat alól való mentesülésre is volt lehetőség, mégpedig helyettes állításával, vagy bizonyos pénzösszeg lefizetésével meg lehetett váltani.

Megerősítette az iltizam felszámolását és a központi állami adók közvetlen beszedésének lehetőségét, és új alapokra helyezte a központi költségvetésre vonatkozó szabályokat. A birodalom testét átjáró mérhetetlen korrupció megfékezésére eltökélt volt abban, hogy „... megvesztegetés, sikkasztás és zsarolás esetén a törvények rendelkezései

alkalmaztatnak törvényes formában összes alattvalóinkra nézve, bármelyik társadalmi osztályhoz tartozzanak és bárminő hivattal bírjanak is.”⁷⁹

A Tanzimat hatása oszmán jogrendszerre

A XVIII. század végétől kezdődően a hanyatlás megállítására irányuló törekvések során történt felismerés hatására az Oszmán Birodalom nagymértékben megnyílt a nyugat-európai hatások előtt. Ez nem hagyta változás nélkül a sarián alapuló jog oszmán klasszikus időszakban kiérlelt jogrendszerének felépítményét. A Tanzimat hatására kezdődött el az az időszak, amelyet a török jogtörténeti terminológiában az átmenet időszakának, vagy másként az „Islam-Batı Hukuku Dönemi,” nyugatosított iszlám jog korszakának is szoktak nevezni.⁸⁰ A korszak fő jellemvonásai közé tartozott a jogállamiság követelményének kialakítására tett átfogó politikai erőfeszítések sikerre vitele, az igazságügyi rendszer minél gyorsabb szekularizációja, laicizálása, továbbá hogy többek között a jog eszközeivel is felgyorsíthassák a társadalom transzformációját és a gazdaság fejlődését.⁸¹ A Tanzimat során két erős befolyás hatott a reformok irányára. Az egyik egy felvilágosultabb, de végső soron az iszlám jog talaján álló,

⁷⁹ A török alkotmány alaptörvényei. (ford.: Mészáros Gyula) Erdélyi Múzeum Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya, IV. füzet, Kolozsvár. 1912. 22. o.

⁸⁰H.N. Kubali, XIX. Yüzyılın Sonlarından İtibaren Türkiye’de Mukayeseli Hukukun Gelişimesi ve Mukayeseli Araştırmaların Bugünkü Durumu

⁸¹ Kubali

konzervatívabb irányzat, melyet Cevdet Pasa Igazságügy Miniszter személye fémjelzett. A köréje csoportosuló hivatalnoki kör az iszlám jog folyamatosságát védelmezve a modern idők új követelményeihez való alkalmazkodás érdekében csak kismértékű, a sariával összhangban álló, igazából csak kis részleteiben való engedményeken keresztül végrehajtott változtatásokat támogatta.⁸² E nézőpont támogatói feltétlenül hittek a hagyomány és modernitás összehangolásában, azzal a feltevéssel, hogy a modernizáció nem érintheti az iszlám jog alapelveit. Két törvény kibocsátása kötődik ehhez az irányzathoz. Egyrészt az 1858-ban kihirdetett Arazi Kanunnamesi, a Földtörvény, másrészt a Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, a Bírósági Rend Könyve 1869-ben.⁸³

A másik erős befolyással rendelkező irányzat, melyet főleg Ali Pasa Nagyvezír támogatott, a nyugati jogrendszerre való nagyfokú áttérés célját tartotta szem előtt, elsősorban a francia Code Civil átvételére helyezve a súlyt.⁸⁴ Azonban Ali Pasa bizonyos jogterületek kizárásával, értve ezalatt például a családjog területét, ugyanis a családi viszonyok, a házasság területén hitt az iszlám jog életben tartásának lehetőségében.⁸⁵ Ez a radikális megközelítés hathatós támogatásra is talált az oszmán alattvalók egy szűk rétegében, főleg a fejlettebb, Égei-tengeri vidékén elhelyezkedő nagyobb városok lakosok körében. Az évszázados joggyakorlat megváltoztatása azonban nem volt olyan könnyen kivihető, mint azt az íróasztal mellett modellezni lehetett. Az indítványok a szerzett jogok sérelme miatt gyorsan felszínre hozták a kisebbségek között meglévő vallási és etnikai különbségeket. Pedig Ali Pasa ténykedése nem volt

⁸² M. ŞAKIR ÜLKÜTAŞIR, CEVDET PASA [CEVDET PASHA] 13 (1945) (Turk.); H BOWEN, ENCYCLOPEDIA OF ISLAM, 284-286 (1960).

⁸³ ERGUN OZSUNAY, KARSILASTIRMALI HUKUKA GIRIS. 1976. 93. o.

⁸⁴ Coşkun Üçok. "1876 Anayasasının Kaynakları", Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı 1876-1976, Hazırlayan: Siyasi İlimler Türk Derneği, Ankara, 1976. 290. o.

⁸⁵ Kubali, 8, 7.

korlátozó hatással a kisebbségi jogokra. Sőt, az elkülönülés felszámolásával az egységes jogalkalmazás híveként a különbözőségek eltörlésén fáradozott. A kisebbségek ellenállását inkább az motiválta, hogy a millet rendszer biztosította privilégiumokat továbbra is megtarthassák.

Az évszázadokon keresztül fennálló iszlám jogrendszer primátusát elsőként az 1840. májusában kihirdetett büntető törvénykönyv törte meg, amely szinte folyamatos módosításokon esett keresztül. 1851-ben Új törvény címmel kiadva már minden oszmán állampolgárra, mindenféle társadalmi osztályra, felekezetre vagy vallásra való tekintet nélkül vonatkozott. Az Islahat Rendelet hatására 1858-ban a törvénykönyvet az 1810-es francia büntetőtörvények figyelembe vételével ismét átdolgozták, amelyben ezúttal a duális joggyakorlat érvényesült, amely súlyos jogalkalmazási anomáliákat okozott. A törvény szövege szerint az ügyész által indított büntetőeljárásban kivétel nélkül mindenki ugyanazok a normák voltak érvényesek, ugyanakkor a sértett, akár muzulmán, akár más felekezethez tartozott is, kérhette, hogy a pert a maga vallási közössége elé tegyék át. Így történhetett meg az, hogy a büntetőbíró által hozott ítélet ellenére mondjuk a kádihoz, a sariá szerint eljáró bíróhoz fordulva a börtönbüntetés helyett megúszhatta kártérítés megfizetésével.⁸⁶

Továbbá a nyugati jog egyes részei számára sikerült átjárást biztosítani azok közvetlen török nyelvre fordításával, úgymint: büntetőjog (1858), kereskedelmi jog (1859), tengeri kereskedelmi jog (1864), büntető eljárásjog (1880) és polgári eljárásjog (1881).⁸⁷ Ez azonban még nem volt elegendő az egész jogrendszer megváltoztatására. A fent említett átvétel mögött merőben más ösztönző erő állt, mint egy nyugati törvényalkotói

⁸⁶ İlber, Ortaylı: Az Oszmán Birodalom leghosszabb évszázada. Attraktor. Máriabesnyő-Gödöllő. 2004. 165. o.

⁸⁷ Id. 151-158.

folyamat mögött. A Tanzimat időszakban érdekes módon a földtörvények mutattak legegyszerűbben a szekuláris elven működő egységes, modern joggyakorlat felé.

Az oszmán közigazgatásra erős nyomásként nehezedett a nagy nyilvánosság változásra irányuló igénye, nevezetesen: a rend, az egyenlőség, a jogrend védelme, és vágy egy modern társadalom iránt, amely jelentős gazdasági, politikai és társadalmi erőt hoz létre.⁸⁸

A Tanzimat korszakban a jogrendszer kettőssége okán, továbbá a nyugat-európai jog adaptációja és a reformrendeletekben kitűzött jogalkotási program miatt szükségessé vált a külföldi jogrendszerek tanulmányozása annak érdekében, hogy elősegítse az átvett jogelvek és joganyagok gyakorlatban való alkalmazását. Elsődlegessé vált egy új jogász-generáció kiművelése is. Minthogy az a vélekedés erősödött meg, hogy az Igazságügyi Minisztérium által tartott „törvénykezési tanfolyamok” elégtelenek bizonyultak e cél elérésére, a birodalom közigazgatási-, jogi- és politikai struktúrájának „nyugatosítása” és világivá válásának érdekében szükségesnek mutatkozott felülvizsgálni a jogi oktatás rendszerét. Egy nyugati típusú egyetem megalakítására vonatkozó első törekvések 1844-ben jelentek meg.⁸⁹ 1870-ben az erőfeszítések eredményeként egy rendelet látott napvilágot, mellyel egyetemet alapítottak irodalom, filozófia, természettudományok, matematika és jogi szakokkal.⁹⁰ A jogi iskola az iszlám jog mellett kurzusokat nyújtott még kereskedelmi és tengeri kereskedelmi jog, polgári eljárásjog, büntetőjog, büntető eljárásjog, nemzetközi közjog, közigazgatási jog és európai eredetű jog tárgykörben is. 1874-ben egy liberális és magasabb szintű oktatás

⁸⁸ Lásd id.

⁸⁹ Kubali, 8 15.

⁹⁰ OZSUNAY 17, 95.

elősegítésének szándékával három új osztályt nyitottak a nagy tekintélyű birodalmi Galatasaray oktatási intézményben.⁹¹ Ezek felölelték a közgazdaságtan, jogi alaptan, római jog, kereskedelmi jog és alkotmányjog területét. Néhány egyetemi és doktori szintű kurzust, mint például a filozófiát, gazdaságtant, jogi alaptant, római jogot, kereskedelmi jogot és alkotmányjogot francia nyelven, külföldi akadémikusok adták elő. 1881-ben az Igazságügy Minisztérium - magára vállalva a jogi oktatás felelősségteljes kötelezettségét - jogi iskolát nyitott.⁹² Az iskola öt éven belül négy osztályt indított és tanmenetébe új kurzusokat is beemelt, úgymint: a római jog áttekintése, továbbá a kereskedelmi kódexek és a francia kódexek összehasonlítása.⁹³ 1899. augusztus 1-én egy rendelettel a jogi iskola igazgatását áthelyezték a Dar-ül Funun,⁹⁴ a birodalmi elit képzését szolgáló főiskola keretébe, és oktatási programjában kiemelt szerepet kaptak az európai jogrendszereket, joganyagokat elemző összehasonlító jogi kurzusok.

3.2.4. Az oszmanli állampolgárság

A XIX. századra két nagy kihívás érte az oszmánok birodalmát, egyrészt a „keleti kérdés,” másrészt a feléledő nacionalizmus. A szinte az egész Oszmán Birodalomban feléledő nacionalista mozgalmak hatásaként tarthatatlanná vált a társadalom alapstruktúráját jellemző millet rendszer, amely minthogy a vallás talajáról szerveződő rendszer, paradox módon még erősítette is a nemzeti identitásképződést. A nacionalizmus a

⁹¹ A Galatasaray - alapítva 1481-ben - főiskolai és egyetemi szinten a mai napig működik Isztambulban. <http://gsu.edu.tr/en/university/history>.

⁹² Lásd Kubali, 8, 15.

⁹³ Lásd OZSUNAY, 17, 95.

⁹⁴ Az arab jelentésű ház, otthon és keskeny szavakból összeálló szókapcsolat a felsőfokú iskola elnevezését jelöli.

birodalomban először az európai, főleg a nagyhatalmakkal szoros kapcsolatokat ápoló népeknél jelent meg. Nem véletlen, hogy az elsőként a görögök körében éledt fel a nacionalizmus talajáról szárba szökkenő függetlenségi mozgalom, akik már a Peloponnészoszon az 1830-as évekre kivívva függetlenségüket felszabadították magállamukat. Majd sorra követték példájukat a Balkán népei: bolgárok, szerbek, makedónok, montenegróiak, bosnyákok, majd a távoli keleti tartományokban élők, mint például az örmények, arabok, és még számtalan etnikummal lehetne folytatni a sort. A folyamatot a következőként lehet leírni. A vallási vezetők, a polgárosodás kezdeti jeleit mutató balkáni kereskedői-iparos réteg, majd a meghatározóbb értelmiségi réteg vezetésével az etnikai tudat átpolitizálásával a kisebbségi csoport széles rétegeiben kialakul a modern nemzettudat, és ezzel párhuzamosan független államuk megteremtésének gondolata. Mivel az önálló fellépésnek az oszmánokkal szemben nem volt racionális lehetősége, valamely európai nagyhatalom bevonására volt szükség. Ez mutatkozott meg például a maga egyszerűségében az 1877-1878-as orosz-török konfliktus kapcsán is.

Ennek megfelelően az oszmán reformok spiritus rectorainak nem kis feladatot adva egy új identitás létrehozásának központi elemeként egy olyan fogalmat kellett kialakítani, ami az alattvalók körében képes elősegíteni az oszmán államhoz kötődő, egyben lojális állampolgári öntudat kialakulását. A Tanzimat célkitűzéseiből ered, hogy az állampolgárság fogalmának bevezetése ennek az időszaknak a gyümölcse. Nyilvánvaló, hogy a fogalom megalkotásának és bevezetésének azzal a céllal fogalmazódott meg, hogy a Balkántól Kis-Ázsián át az Arab-félszigetig terjedő rendkívül sok nemzetiséget magába olvasztani akaró és színes vallási összképet mutató birodalmat egybe lehessen tartani. Ennek érdekében az „oszmánli,” a Gülhane és az Islahat Rendeletben

megfogalmazottak szerint egyfajta oszmán állampolgár jelentéstartalommal bíró fogalmának bevezetésével kívánták megalkotni és elősegíteni a birodalom minden alattvalójára kiterjedő, egységes identitását.

Meg kell említeni, hogy az állami bürokrácia első nem törököknek tartotta magát, ami abban a korban inkább a műveletlen alattvalók rétegére, a parasztok illő megnevezés volt, hanem oszmanlinak. Feljegyzések szerint egyenesen sértőnek számított, ha egy magasabb rangú személyt törököknek neveztek. Az oszmanli kifejezésben a birodalomhoz és a szultán személyéhez legteljesebb mértékben hű, magasabb társadalmi réteghez tartozók szellemi összetartozása fejeződik ki. Az oszmanli, amelyre éppúgy jellemző az arab és perzsa kultúra, műveltség hatása, mint az általa használt stíluselemeket felvonultató hivatali nyelvezetre is ráillő tulajdonság. Tudni illik a török alapnyelvre rakódó, rengeteg arab és perzsa kifejezést, szót tartalmazó, arab betűs írással papírra vetett nyelvet ugyanúgy nevezik: oszmanli. Az osmancilik megnevezéssel a Tanzimat-elit politikai-ideológiai mozgalmának esszenciáját is le lehet leírni, ami az oszmánsághoz, azaz az oszmán-ház népéhez tartozó, a szultán hatalmát feltétlen hűséggel támogató öntudatos alattvaló képét fogalmazta meg. Midhat pasa a korszak egyik meghatározó politikusa, így foglalta össze a lényegét: „Új oszmánli nemzet született. Az oszmánság, mint alapvető politikai kötelék, abból áll, hogy elfogadjuk: a padisah hatalma alá tartozunk.”⁹⁵

Az állami adminisztráción kívül is egyre nagyobb számban megjelenő értelmiségi oszmanizmusa azonban versenyt futott az idővel, és nem állt nyeresre. Óriási lemaradásban volt a balkáni nacionalizmusok

⁹⁵ Fodor Pál: Az oszmánoktól a törökökig – a török nemzettudat megszületése. In: Magyar Tudomány. 2011/4.

nemzeti tudatban és érzelmvilágában már kialakult társadalomszervező tényezőivel szemben.

Először 1844-ben bevezették a nem hivatalos, köznyelvben kialakult nevén kafa kağıdı-nak azaz fejpapírnak hívott, hivatalos nevén meciđiye, azaz személyazonosító okmányt.⁹⁶ Ez volt a birodalom történetében az első hivatalos személyazonosító okmány. Az 1869. január 19-én kiadott Tabiiyet-i Osmaniyye'ye dair Nizamname, az Oszmán Állampolgársági Törvény azért még mérföldkövet jelentett a modern állam kialakulásának szempontjából.⁹⁷ A millet rendszer nyomán feléledő vallási megalapozottságú etnikai megosztottság felszámolása, illetve az egységes identitás megteremtésének céljával, azt jogi formában kifejezve életre hívta az egységes ottomán állampolgárságot.

Néhány jellemzőjét az alábbiak szerint lehet összefoglalni. A törvény 1. cikkelye a *ius sanguinis*nek, a leszármazáson alapuló állampolgárság elvének adott érvényt. Azonban a *ius soli* kiegészítő elvként is megjelent a törvényben, mert a 2. cikkely értelmében az ottomán földön külföldi szülőktől született gyermek esetében a 3. életév betöltése kérvényezhető után volt az ottomán állampolgárság. Más esetében az állampolgárság megszerzéséhez legalább 5 év folyamatos birodalomban való tartózkodás volt szükséges a 3. cikkely alapján. De a 4. cikkely lehetővé tette, hogy a birodalom érdekében kifejtett egyéni érdemek alapján is megszerezhető volt az oszmanli státus. A 9. cikkely kizárta a kettős állampolgárság fennállását, mely értelmében az ottomán birodalom területén lakók

⁹⁶ Avedian, Vahagn State Identity, Continuity, and Responsibility: The Ottoman Empire, the Republic of Turkey. *The European Journal of International Law*, 23. (2012): 3. szám. <http://www.ejil.org/pdfs/23/3/2306.pdf>

⁹⁷ Parolin, Gianluca Paolo (2007): *Citizenship in the Arab World. Religion and Nation-State*. Amsterdam University Press. 209. 73-76.o.

automatikusan ottomán állampolgárnak számítottak egészen addig, amíg más állampolgárságuk megállapítására sor nem kerül.

Az állampolgárság megszerzésének feltételei körében az iszlámra áttérés nem szerepelt. Ez a korábbi hagyományokkal történő radikális szakítást jelentett, a szekuláris jog talaján álló állampolgár-fogalom megteremtését segítve elő. A törvény végrehajtása során azonban mind az Államtanács, mind pedig a Minisztertanács az iszlámra történő áttérést elegendő oknak tartotta a kivételesen adományozható állampolgárság megítéléséhez, mivel a 4. cikkely értelmében nem kellett az 5 évet kivárni.

A jelentős előrelépés abban fogható meg, hogy bár az állampolgárság megszerzéséhez ajánlatos volt az iszlámra történő áttérés, mégsem írták azt elő kötelező jelleggel. Elméletileg az 1869. évi törvény rendelkezései értelmében az ottomán muszlimok és az ottomán nem muszlimok ugyanahhoz az egyenlő jogi alapokon létrehozott politikai közösséghez tartoztak, habár a millet rendszer fő elemei még érvényben voltak, de az iszlám egységen alapuló nemzet, az ummah elvét mellőzték. Meg lehet még említeni, hogy gyakorlatban azonban az ottomán dominiumon élő perzsák vonatkozásában a perzsa és ottomán hatóságok megegyeztek abban, hogy a birodalom perzsa lakosai csak akkor számítanak ottomán állampolgárnak, ha iszlám vallásúak voltak.

3.2.5. Kanun-u Esâsî,

A Tanzimat kor megkoronázása az első oszmán alkotmány kihirdetése, mellyel az Oszmán Birodalom az alkotmányos monarchiák sorába lépett. Az 1870-es évek közepét mégsem az alkotmány előkészítésének várakozással teli, de mégis nyugodt közhangulata, hanem

az egyre gyakrabban fellobbanó keleti kérdés feszültségekkel teli légköre jellemezte. Abdül-Aziz különködő, elődei hihetetlen pazarlását is felülmúlni képes költségei csak tetézték a birodalom fenntartására fordított, fokozódó adósságvételekkel terhelt, egyre mélyülő pénzügyi válságát. A Tanzimat kiteljesedését akadályozó konzervatívok csoportja a reformok aláaknázása szándékával éppen a Tanzimatot tekintették felelőssé a birodalom helyzetéért. Az 1875-ben a birodalmat sújtó éhínség és amiatt, hogy a török adószedők kétszer is megpróbálták az éhező bosnyákoktól behajtani az adókat Boszniában felkelés kirobbant ki, amely hamarosan Szerbia, Montenegró és Bulgária területére is áttért, továbbá Konstantinápolyban is zavargásokat eredményezett. Az ingatag kormány gyenge volt a helyzet kezelésére. Mint azt az angol nagykövet helyzetjelentése is bizonyítja, a reformok iránt elkötelezett ifjú oszmánok körében a változás kikényszerítésére irányuló, egyre erőteljesebbé és határozottabbá váló gondolat nem volt társadalmi támogatottságot nélkülöző:

„A pasáktól le egészen az utcai hordárokig és a Boszporusz hajósinaisaiig többé már senki sem rejti véka alá véleményét. Minden szájon az »alkotmány« szó forog, illetve az, ha a szultán nem hajlandó azt megadni, szinte elkerülhetetlen, hogy megkíséreljék letenni őt a trónról.”⁹⁸

A szofták⁹⁹ 1876. május 11-i felkelése rábírta Abdül-Azizt új kormány kinevezésére, majd május 30-án éppen az új kormány feje, Hüseyin Avni Pasa kényszerítette lemondásra az egyébként súlyosbodó elmebaj jeleit mutató szultánt. A birodalom élére unokaöccsét, Murádot

⁹⁸ E lliot, Sir Henry G.: Some Revolutions and other Diplomatic Experiences. London. 1927

⁹⁹ A perzsa eredetű szukhte a. m. a megégett, azaz a tudomány tüzétől megperzselt, a mecsetekben művelt teológiai tanulmányokkal foglalkozó ifjak török elnevezése. Pallasz Nagylexikon

kiáltották ki utódjául, aki a Ketreben töltött időszak alatt szerzett idült alkoholizmusa következtében szinténképtelen volt uralkodói feladatainak ellátására. Az alkotmányos monarchia iránt elkötelezett kormánytag, Midhat Pasa, aki a detronizálás folyamatát vezényelte, eközben Murad öccsével, Abdül-Hamid herceggel tárgyalt, aki esetleges trónra lépésének támogatásáért cserébe hajlandó volt elfogadni egy alkotmány kihirdetésének feltételét. Megoldásként a kabinet végül elérte, hogy a Sejhül-islam kibocsásson egy fetvát, amely kijelentette, hogy Murád örültsége folytán képtelen az uralkodásra.

II. Abdül-Hamid (1876-1909) augusztus 31-én foglalta el oszmán őseinek trónját és egyből az orosz-török konfliktus megoldásával kellett szembenéznie. A boszniai éhséglázadás talajáról kiinduló, de végül a balkáni nemzetiségek oszmán hatalom alóli megszabadulását követelő felkelések ismét alapot adott Oroszország beavatkozására. Az oszmán csapatok képtelenek voltak megállítani az orosz medvét, és az 1878. januárjában döntő áttörés után az Isztambultól már szinte karnyújtásnyira lévő oroszokat csak a Dardanelláknál megjelenő angol flotta készítette megállásra. Az összeomlás rémétől való félelemben az oszmánok békét kértek. A békét titokban, San Stefanóban az Osztrák-Magyar Monarchia és a britek jóváhagyása nélkül kötötték meg. A szerződés értelmében a Porta ellen fellázadt népek elnyerték függetlenségüket, Bulgária határait pedig úgy vonták meg, hogy az új állam az Égei-tenger partvidékének jelentős részét és Macedóniát is magába foglalta, amivel gyakorlatilag korlátlan befolyást biztosított volna Oroszországnak a Balkán térségében.

Az egyoldalúan megkötött egyezmény mivel sértette a nagyhatalmak érdekeit, és felborította a térség törékeny egyensúlyát, azonnal élénk tiltakozást váltott ki a nagyhatalmak körében. Az oroszokkal szövetséges Monarchia és Németország pedig nyomást gyakorolt a cásra, hogy a közös

érdekekre figyelemmel tárgyalják újra a békeszerződést. Ezzel a céllal nyílt meg Bismarck és Andrássy Gyula gróf vezetésével 1878. júniusában a berlini kongresszus, ahol a nagyhatalmak újra rajzolták a januári fegyverszünet és a San Stefanóban aláírt béke során meghúzott határokat, ami igazából csak a viszály csíráinak elhintésére volt alkalmas, ugyanis a konferencia nyomán megszülető balkáni nemzetállamok (Szerbia, Bulgária, Makedónia, Románia) fő célja ezután az oroszok által megvont határvonalak visszaállítása lett.

Ebben a nemzetközi környezetben kellett Midhat Pasának érvényre juttatni a Tanzimat céljainak betetőzését jelentő alkotmányteremtő törekvést. Ennek érdekében Kanun-i Cedid (Új Törvény) címmel Abdul-Hamid elé terjesztett egy 57 cikkelyből álló memorandumot, amelyben vázolta alkotmánytervezetét. A tervezet olyan parlamentáris kormányforma bevezetésére tett javaslatot, amely kimondta: a Vükela, a Miniszterek Tanácsa teljes politikai felelősséggel felel a Mebusan Meclisi, a Képviselők Gyűlése előtt. Mivel a szultán hatalma a korábbi időszakokhoz képest lényegesen korlátozódott volna, ezért Abdul-Hamid nem mutatott nagy hajlandóságot a javaslatot elfogadására, sőt Midhat Pasa dominanciájának visszaszorítására tett lépéseket. Megbízta Sait Pasát az 1814, 1831 és 1875-ös francia Alkotmányok tanulmányozásával, aki bőséges jegyzetekkel ellátva vázolta a konstitúciók különbözőségét jelentő megoldásokat.

Ezután a szultán felállított egy alkotmány előkészítő testületet, amelynek irányítására Titkos Tanácsosi címet kapva a (Cemiye-i Mahusa) Sever Pasa kapott megbízást. A bizottság 28 tagból állt: 16 civil tisztviselő, két tábornok, tíz iszlám jogtudós és három keresztény vallási vezető.¹⁰⁰ Végezetül miután a mintegy két hónapos munka után, 1876. november 20-

¹⁰⁰ Coşkun Üçok. "1876 Anayasasının Kaynakları", Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı 1876-1976, Hazırlayan: Siyasi İlimler Türk Derneği, Ankara, 1976. 4. o.

ra elkészült, a kezdetben 140 cikkelyből álló törvényjavaslatot vehemens viták közepette a Miniszterelnök, Sadriazam Rüştü Paşa végül 119 cikkelyre redukálta. Végezetül megkapta a szultán jóváhagyását is.

Az alkotmánytörvény Hattı Hümayun, azaz Birodalmi Rendeletnek megfelelő iratformában 1876. december 14-én hirdették ki, először a Miniszterelnöki Hivatalban. Sait bey főhivatalnok átnyújtotta Midhat Pasának, aki felolvasásra átadta Mahmut Calaleddin Beynek, az Amedi-i Divan-ı Hümayun, a Birodalmi Kancelláriavezető tisztségviselőjének, aki fennhangon kihirdette azt. Az első Oszmán Alkotmány végezetül nyomtatott formában, mint Anayasa (Alaptörvény) Fermán, azaz szultáni kézjeggyel ellátott „Anyatörvény” Parancsként december 23-án lépett hatályba. Ezzel az Oszmán Birodalom az alkotmányos monarchiák sorába lépett.

A fermánt bevezető indoklással is ellátta, amely megalkotásának körülményeit, várható eredményeit vázolta. Az okok között kiemelte, hogy a kormányzati forma elégtelenné vált a belügyeket érintő természetes változások következtében és a külső viszonyokban létrejött haladásnak való megfelelés tekintetében, ezért a végrehajtó hatalom törvényben meghatározott keretek közötti működésének szabadságát biztosítani óhajtja, amely az elvárásoknak megfelelően így képes lesz feladatának ellátására. Kifejezi szándékát, hogy a társadalmat „alkotó különböző fajú népeknek egy művelt társadalomhoz méltó olyan jogot és előnyt biztosít, amely a szabadság, igazság és egyenlőség áldásaiban kivétel nélkül mindenkit” egyaránt részesíteni fog. A nagyobb horderejű, régi hagyományokon alapuló oszmán szultáni parancsok formai szokása szerint a nagyvezírnek címzett bevezető afféle preambulumnak is tekinthető, mivel részét képezte a kihirdetett, oszmán kancelláriában kialakult kellékek szabta követelményeknek. Ebben megerősítő szándékkal hivatkozik az

alaptörvény kidolgozási és jóváhagyási procedúrájában résztvevő testületekre, továbbá a megalkotásakor figyelembe vett elvekre:

„Az alkotmány tehát, a melynek illetén létrehozása szükségessé vált, előkelő vezireinkből, kiváló ulemáinkból és hatalmas birodalmunk egyéb államférfiaiból és tisztviselőiből kijelölt bizottságban tanácskozás útján megszerkesztetett és minisztertanácsunkban szintén körülményesen tanulmányoztatott és jóváhagyatott. Tartalmának egyes pontjai az iszlám hatalmas kalifaságának és a nagy oszmán szultánságnak jogaira, az oszmanlik szabadságára és egyenlőségére, a miniszterek és tisztviselők felelősségére és hatáskörére, a parlament ellenőrzési jogára, a törvényszékek tökéletes szabadságára, a pénzügyi egyensúlynak épségére és a vilajetek kormányzásában, a központi kormányzás jogainak védelme mellett, a jogok kiterjesztésének elfogadására vonatkoznak.”¹⁰¹

Majd ekkor még a szultán őszinte akaratának látszatával így zárul:

„Határozott óhajtásunk, hogy a magasságos Isten akarata szerint az oszmán birodalom minden részében, mint törvénykönyv, kihirdetessék, a mai naptól életbe léptetessék és az abban megírt és meghatározott törvények és rendszabályok minél előbb való elkészítése ügyében gyors és eredményes intézkedések megtéessenek. Az Isten a birodalmunknak és népünknek üdvösségén munkálkodók buzgalmát juttassa sikerhez.”¹⁰²

Az alkotmányfogalom legszűkebb definícióját kimerítve¹⁰³ az 1876-os Kanun-u Esâsî-nak, Alapvető Törvénynek is nevezett oszmán alkotmány a következő felépítésben részletezte az oszmán birodalom alattvalóinak

¹⁰¹ A török alkotmány alaptörvényei. 25. o.

¹⁰² A török alkotmány alaptörvényei. 25. o.

¹⁰³ Mezey, Barna – Szente, Zoltán: Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet. Osiris Kiadó. Budapest. 2003.

alapvető emberi és állampolgári jogait, továbbá az államhatalom gyakorlásának és intézményeinek legfőbb viszonyait.

Az oszmán birodalom országai. (1 - 7.§)

Az oszmán birodalom alattvalóinak általános jogai (8-26.§)

A miniszterek. (27-38. §)

Tisztviselők. (39-41. §)

Parlament. (42-59. §)

Szenátus. (60-64. §)

Képviselőház. (65-80. §)

Bíróságok, (81-91. §)

Magas Divan. (92-95. §)

Pénzügyek. (96-107. §)

Vilajetek. (108-112. §.)

Különböző ügyek. (113-119. §.)

Materiális értelemben azonban a korai vagy klasszikus alkotmányos monarchiák történeti alkotmányának jellegzetességeit tükrözi. Hasonlóan az Európában megjelenő korai, illetve a restauráció eszközéül szolgáló legitimista alkotmányokhoz hasonlóan az uralkodó, II. Abdul-Hamid saját szuverén jogköréből eredő hatalmánál fogva bocsátotta ki alkotmányos parancsát. Az oszmán alkotmány esetében fel sem merülhet az a körülmény, hogy egyes társadalmi réteg, úgymint például Nyugat-Európában társadalmi erővé emelkedő polgárság politikai küzdelmeinek

eredményeként jelent volna meg, amely az abszolút uralkodói hatalmat kívánta volna alkotmányos keretek közé szorítani.

Az oszmán társadalomban zajló változás legfőbb sajátosságai közé tartozik az is, hogy az oszmán alkotmány létrejötte a tanzimatista bürokratikus szűk elit tevékenységének eredményeként jött létre, ráadásul a hatalomba kerülés feltételeként. Az 1876-es oszmán alkotmány esetében sem képzelhető el, hogy az évszázadokon keresztül az iszlám vallás hagyományain alapuló, még gondolatban is megkérdőjelezhetetlen despotikus hatalom más módon bocsásson ki bármiféle alkotmányt, mint a saját hatalma megerősítésére szolgáló jogi eszköz „adománya.” Azért is került Midhat Pasa parlamentális kormányzásra tett javaslata elutasításra, mert korlátozta volna a szultánt a végrehajtó hatalom tekintetében.

Az alkotmánytörvény első fejezetében is ez kifejezésre kerül, amennyiben a 3. §. kimondja, hogy a hatalmas oszmán uralom, magában foglalva a nagy iszlám kalifaságot, az Oszmán-ház nemzetségéből a régi törvény szerint az idősebb fiút illeti. A szuverenitás nem nemzetén, vagy az alkotmányozó hatalommal is felruházva nem valamely képviseleti elv alapján kitüntetett testületen nyugszik, hanem ahogy már évszázadokon keresztül rögzült szokás alapján: a szultán személyén. Minden az ő akaratán, és ahogy az eddigi hagyományban élt, egyenesen az Oszmán-ház létezésén nyugszik. Rögzítésre került a szenioritás elve is, amit I. Ahmed óta vezettek be a szultáni trónutódlás meghatározásában.¹⁰⁴ Sőt, kimondatott a teljes felelőtlensége, mivel az 5.§ alapján öfelségének, a pádisahnak felséges személye szent és felelősségre vonhatatlan. Továbbá az alkotmány eszközével bátyázta körül fennálló privilégiumait azzal, hogy az Oszmán-ház nemzetségének szabad jogai, magánbirtokai és

¹⁰⁴ Rıdvan, Akın: Ottoman Parliament and Its Political Legacy to Modern Turkey. International Journal of Turcologia I Vol. IV – N. 8. pp. 51-67.

tulajdonai és élethosszigan tarló pénzbeli illetékei az általános kezesség oltalma alatt állóvá minősítette. A kizárólagos hatalmat biztosítandó, a 7.§ fel is sorolja a padisah szent jogait képző, kizárólagos jogosítványait:

- miniszterek elbocsátása és kinevezése,
- rang és hivatal adása és a rendjel-adományozás,
- a kiváltságos kormányzóságokban a kiváltságoknak megfelelő kinevezések,
- pénzverés
- ünnepi imádságokban nevének az említése,
- idegen hatalmakkal való szerződés-kötés,
- hadüzenet küldése és békekötés,
- a szárazföldi és a tengeri haderő parancsnoksága,
- katonai mozgósítás,
- a vallási és polgári törvények rendeleteinek végrehajtása,
- a kormányhivatalok ügyviteli szabályzatainak megalkotása,
- a törvényes büntetések enyhítése vagy elengedése,
- az országgyűlés megnyitása, elnapolása és feloszlatása, de csak a új képviselők megválasztásának feltételével.

A szultán kizárólagos hatásköreinek felsorolásából kiviláglik, hogy személye egyszerre testesíti meg az államot és a végrehajtó hatalmat.

Az 1.§ kinyilvánítja a birodalom teljes területi integritását, miszerint az oszmán birodalom a kibocsátáskori országokat és tartományokat és a kiváltságos kormányzóságokat magában foglalja és mivel egy egészet képez, semmiféle oknál fogva nem választható szét. Az oszmán birodalom fővárosa Konstantinápoly, azonban külön a többi oszmán várostól, semmiféle kiváltsága, sem mentessége sincsen.

A Gülhane és az Islahat Rendelet középpontjában az alattvalók személyi és vagyoni biztonságára vonatkozó ígéret végre törvényben az állam garanciájával kerültek megfogalmazásra. Az oszmán birodalom alattvalónak általános jogai között, a 8. §-ban jut kifejezésre a korábban már az állampolgári és személyes okmányokról szóló rendeletekben megfogalmazott alattvalók egyenlő jogi státusát kifejező rendelkezés, hogy az oszmán birodalom fennhatósága alatt lévő összes egyének, bármelyik valláshoz vagy felekezethez tartozzanak is, kivétel nélkül „oszmanli”-nak neveztetnek, az oszmanli státust pedig csak a törvényben meghatározott esetek szerint lehet elnyerni és elveszíteni. A 9-10. §-ban került megfogalmazásra más szabadsága megsértésének korlátjával minden oszmanli személyes szabadsága, amely mindenféle támadással szemben védett, továbbá hogy csak a törvényben megszabott ok és mód szerint lehet bárkit is megbüntetni.

A birodalomban ismeretes összes vallások szabad gyakorlata, a szabad vallásgyakorlás elve szintén alkotmányos védelmet kapott, de csak a népek békéjének és a közérkölc s sérelme nélkül. ugyanakkor kinyilvánítja, hogy az iszlám-vallás az oszmánli birodalom vallása.

Az alkotmánytörvények értelmében összeülő parlamentet végül II. Abdul-Hamid szultán az orosz-török háborúra hivatkozva 1878. február 14-én föloszlatta, az alkotmányt fel függesztette és teljesen abszolutisztikusan uralkodott egész 1908-ig, a mikor is a szaloniki újtörök mozgalom hatása alatt kénytelen volt az uralkodása elején megadott alkotmányt újból kihirdetni.¹⁰⁵

¹⁰⁵ A török alkotmány alaptörvényei. 9. o.

3.3. A második alkotmány időszaka

Az 1908-ban kezdődő második alkotmányos periódus egy főleg katonákat tömörítő politikai mozgalom hatalomra kerülésével kezdődött. Ha lehet mondani a feszültségeket nem hogy a legmegfelelőbbben kezelte, de ténykedése inkább az etnikai konfliktusokat erősítette. A XIX. század elejétől feléledő és egyre szaporodó, rendszerint vallási köntösben jelentkező, de valójában etnikai alapon szerveződő függetlenségi mozgalmak, továbbá az ifjú törökök mozgalmával a birodalmon belül feléledő török nemzeti identitás is olyan törésvonalakat hoztak a felszínre, amely a Nyugat-Európában kialakult a nemzetállamok példája nyomán az Oszmán Birodalom keretén belüli megoldás teljes lehetetlenségét erősítette. A kormányzat végül nyílt háborús konfliktusa már az Első Nagy Háború előtt zsarátnokot hajított Európa délkeleti csücskébe, és ezzel együtt kezdte kimeríteni az oszmán állam végső erőforrásait. A birodalom sorsát végleg az a kormányzati politika pecsételte meg, amely nem jól mérte fel saját katonai és gazdasági lehetőségeit, nem érzékelte tisztán az egyes nagyhatalmak Kis-Ázsiára és Közel-Keletre vonatkozó valódi szándékát, továbbá figyelmen kívül hagyta a saját sorsa alakulásának szövetségesek megválasztása következtében a jövőbeni eseményektől, a lehetségesen kialakuló helyzettől függő tényleges kockázatát.

Az ifjútörök mozgalom túllépve az ifjú oszmánok célkitűzésein, a török nacionalizmus feltámasztásán, a török nemzettudat felélesztésével a török nemzetállamiság megteremtésének vágyával leptették életbe mozgalmukat. Ez azonban hiú reménynek bizonyult, hiszen a birodalom végső megrendülésének is és céljaik elérésének is a birodalom rendkívül

heterogén népessége volt a legfőbb gátja. Főleg külföldön, Párizsban és Genfben szervezkedtek.

A mozgalom a párizsi emigráns törökök lapja, a La Jeune Turquie (Fiatal Törökország) után kapta a nevét. Tagjai magukat a francia elnevezés törökös alakjával a „jöntürkler” néven nevezték. Programjukban szerepelt az alkotmányos parlament megteremtése, a polgári kultúrafejlesztése, valamint a török tőke megerősítése. 1890-ben létrehozták az Egység és Haladás nevű bizottságot, amely később két irányzatra szakadt. Volt egy liberális irányzat, amely a nemzetiségi területek föderációját, a régiók autonómiáját hirdette. A másik irányzat egy egységes, centralizált török állam megteremtésére törekedett, a többség ezt az irányzatot követte. A mozgalmasszékhelye Párizsban volt, majd 1905-ben Szalonikibe tették át. Macedóniában és Albániában ifjútörök komiték jöttek létre. 1908 nyarán Macedóniában kirobbant a fegyveres felkelés, amelynek megfékezésébe az európai nagyhatalmak is beavatkoztak: július elején Ahmed Nijazi és Enver bej forradalmi osztagokat szervezett, és kitűzte a felkelés zászlóját is. 24-én pedig Abdulhamid meghátrált és elfogadta a felkelők kérését: visszaállította az 1876-os alkotmányt, kiírta a parlamenti választásokat, és új kormányt nevezett ki.

Az öröm azonban nem tartott sokáig, ugyanis a szultán 1909. április 13-án a konstantinápolyihelyőrség segítségével ellenforradalmi puccsot hajtott végre. Április 24-en Konstantinápolyba bevonulva könnyedén leverték az ellenforradalmat. Az ifjútörökök ekkor vették át igazán a hatalmat. A szultánt megfosztották trónjától, öccsét ültették, V.Mehmed néven. Az ifjútörökök viszont nem tudtak egy szilárd, jól működő alkotmányos rendszert létrehozni: folyamatos harcaikkal belső válságba sodorták a birodalmat, 1908 és 1918 között 24 kormány váltotta egymást,

napirenden voltak az összeesküvések, puccsok, politikai gyilkosságok. Nem a népre, hanem a hadseregre és a tisztikarra támaszkodtak.

A forradalmi események tevékeny résztvevőjeként Mustafa Kemal 1907 és 1909 között kapcsolódott be először a birodalom politikai életébe, de még nem tartozott a forradalmi eszmék vezető alakjai közé. Külpolitikai küldetést is vállalt Tripoliszba, ahol sikerült az ifjútörökök nevében diplomatikusan fellépnie és megszilárdítani helyzetüket. A későbbiekben ellentétbe került az Egység és Haladás bizottsági vezetőivel, mivel többször is hangot adott ellentétes véleményének.

Kemál a kiábrándultak közé tartozott, hiszen az ifjútörök mozgalom megdöntötte az önkényuralmat, alkotmányos, parlamentáris rendszert vezetett be, és szabadabb politikai légkört teremtett, viszont nem volt ideológiája, sem határozottan körvonalazott programja. A változások csupán a politikai felépítmény körvonalát érintették, kicserélték a vezetőket, amely végül szabályszerű katonaidiktatúrához vezetett. Érintetlenül hagyták az Oszmán Birodalom gazdasági, társadalmi és politikai szerkezetét, fennmaradtak a félféudális és féudális viszonyok, tovább élt az iszlám jogszabályzású rendszer a szultanátussal és kalifátussal. Az ifjútörök mozgalom nem hozott gyökeres polgári átalakulást: a soknemzetiségű Oszmán Birodalom fenntartása, konzerválása volt igazi fő célja.

Az Egység és Haladás Bizottsága az oszmán imperializmus korszerűsített változatát képviselte, az első lelkesedés után hamar kiderült, hogy nem lehetséges a nemzeti és vallási egyenjogúság és autonómialétrehozása, sőt felújult az őket elnyomó politikai mozgalom. Kemál elsősorban a vezető politikai párt és a hadsereg teljes egybeolvadását remélte, hogy legyen egy erős és jólszervezett politikai párt, ami nem a

hadseregre támaszkodik, hanem a népre, a társadalom sokrétűségére. Nem akarta, hogy a tisztek politizáljanak, épp ezért vonult vissza a hivatalos politikai tevékenységektől, és minden erejét a katonai feladatokra szentelte. Mivel ellentétben állt a kormány vezetőivel, sokáig nem is léptették elő, 1914-ben még mindig csak őrnagy szerepet töltött be.

Új fejlemény, hogy 1911-ben az olaszok megtámadták Líbiát, és elfoglalták a fontosabb kikötővárosokat. Ekkor Kemál a hadszíntérre siet, mert válságos helyzetben volt a török sereg, tevéháton Kyrenaikába megy, és kiváló taktikai érzéssel sikeresen meggátolja a szárazföld elfoglalását. 1912 őszén a balkáni államok szövetsége megtámadja az Oszmán Birodalmat, hogy a keleti kérdésre adandó végső válaszként felszabadítsák a török uralom alatt álló területeket. A török kormány békét kötött az olaszokkal, kiűrtette Líbiát és erőit a Balkánon összpontosította. Mire Kemál hazatért a háború véget ért, Törökország elvesztette az összes európai területeit, beleértve Szalonikit is, így anyja és nővére kénytelen volt elmenekülni onnan.

Néhány hónap múlva kirobbant a második Balkán-háború, és Kemál is részt vett benne: Törökország visszafoglalta Kelet-Thrákiát és Adrianoplist. A háború után katonai attasénak nevezték ki Szófiában, ahol több mint egyévet töltött európai környezetben, és állandó érintkezésben volt az európai diplomatákkal. Az itt eltöltött idő alatt még inkább megerősödött benne eddigi hite, hogy a török társadalom fejlődésének egyetlen útja a polgárosodás lenne, vagyis alkalmazkodnia kellene az európai életformához és civilizációhoz. Politikai nézetei és tervei ekkor már jól körvonalazódtak, kialakult körülötte egy kislétszámú ellenzéki csoport, amely az Egység és Haladás Bizottságát bírálta. Elégedetlenek voltak az ifjútörök politikával, igazi polgári forradalomban látták a török népfennmaradásának és jövőjének biztosítékát. Ehhez a csoporthoz

tartoztak a későbbi kemáli forradalom katonai és politikai vezetői is, akik Kemal alsóbb vagy felsőbb évfolyamtársai voltak a katonai akadémián.

4. Egy nemzetállam születése

Az értekezés további részében az Oszmán Birodalom I. Világháború utáni utolsó éveit, egyben a birodalom romjain felépülő Török Köztársaság megalakulásához vezető út fontos eseményeit kívánom bemutatni. Az események sokaságából azokat emeli ki, amelyek az 1876. december 23-án kihirdetett oszmán Alkotmány 3. cikkelyének megfogalmazásától, miszerint „a hatalmas oszmán uralom, magában foglalva a nagy iszlám kalifaságot, az Oszmán-ház nemzetségéből a régi törvény szerint az idősebb fiút illeti”,¹⁰⁶ a Török Köztársaság 1924. március 1-én kihirdetett

¹⁰⁶ A török alkotmány alaptörvényei, (ford.: Mészáros Gyula, Erdélyi Múzeum Egyesület Jog-és Társadalomtudományi Szakosztálya, IV. füzet, Kolozsvár, 1912) 25.

Alkotmánya 3. pontjában megfogalmazottakig (a hatalom korlátlanul a népet illeti)¹⁰⁷ megtett út tekintetében meghatározó jelentőséggel bírtak. Különös tekintettel azt kívánja számba venni, milyen külső és belső körülmények, tényezők, személyek és személyes mozgatórugók befolyásolták a török nemzetállam megszületését, illetve, hogy milyen szükségszerű, vagy lehetséges közjogi lépések tették lehetővé a köztársaság alapját képező szuverenitás-fogalom közjogi formában való megjelenését.

1918. november 13-án egy fiatal katonatiszt érkezett Isztambul ázsiai partján álló Haydarpaşa vasútállomásra. Az állomás - a Bagdadig kanyargó vasútvonal nyugati kiindulópontja, melyet 1908-ban német mérnökök építettek - súlyos sérülés nyomait hordozta, melyet egy lőszerszállítmány robbanása okozott még 1917-ben.¹⁰⁸ A pályaudvarról kilépve azzal a látvánnyal szembesült, hogy a Szövetséges Erők hadihajói éppen a Boszporusz európai partján álló Dolmabahçe¹⁰⁹ Palota előtt vetnek horgonyt. Ez a harminchetedik évében járó fiatalember, Mustafa Kemal¹¹⁰ dandártábornok volt, aki egyetlen csatát sem veszített a nagy háború idején. Visszaemlékezhetett arra, hogy 1915-ben Gallipolinál a vezérlete alatt álló

¹⁰⁷ Earle Edward Mead, *The New Constitution of Turkey*. *Political Science Quarterly* (Mar./1925) Vol. 40, Issue 1, 73-100.

¹⁰⁸ Andrew Mango, *Atatürk*. (John Murray, London, paperback edition 2004), 195.

¹⁰⁹ Mivel a régi szultáni palota, a Top Kapı Saray már nem felelt meg a XIX. századi igényeknek, I. Abdul-Mecid szultán a Boszporusz európai partján új, fényűző palotát építtetett, mely 1856 és 1923 között az Oszmán Birodalom adminisztratív központjaként is működött. [<http://www.dolmabahce.tr>]

¹¹⁰ Mustafa (1881-1938) a monasztiri katonai iskolában kezdte meg tanulmányait, ahol később a Kemal, azaz "a tökéletes" melléknevet kapta. Később az isztambuli katonai akadémia, majd a vezérkari akadémia hallgatója lett. Csatlakozott az „ifjú török” mozgalomhoz, de Enverrel való nézeteltérése miatt háttérbe szorult. Katonai hírnevét az I. Világháború alatt a Dardanellák védelmében játszott érdemei alapozták meg. A köztársaság megalakulása után érvénybe léptetett névreformot követően, amely bevezetette kötelező vezetéknev használatát, az Atatürk (jelentése: a törökök Atyja) nevet vette fel. Bővebben lásd, Flesch István: *Atatürk és kora*. Corvina 2004.

mehmetçikék¹¹¹ ezreitől milyen heroikus áldozatot követelt az, hogy megakadályozzák a Szövetségesek haderőinek átjutását a Dardanellákon, amivel megnyílt volna az út Isztambulig, az Oszmán Birodalom szívéig. 1918 őszére a Központi Hatalmak veresége azonban teljesen nyilvánvalóvá vált. Először szeptember közepén Bulgáriában omlott össze a frontvonal, majd a többi harcfront is sorra tarthatatlanná vált.

Miután az Ifjú Török¹¹² miniszterek lemondtak, Vahidettin, aki VI. Mehmed Szultán néven foglalta el a trónt, Ahmed İzzet Paşát nevezte ki a Nagyvezíri posztra azzal, hogy mielőbb kössön tűzszünetet. Az oszmán kormányzat a belső összeomlástól tartava, valamint a Szövetségesek török földre való előrenyomulási szándékának megállítása okán mihamarabbi békét akart, és bízva jóindulatukban, a britekhez fordultak. A britek a tengerszorosokat minél előbb megnyitva akarták leválasztani az oszmánokat német szövetségeséről.

A fegyverszüneti tárgyalásokat kezdeményező küldöttség Hussein Rauf, az újonnan kinevezett Tengerészeti Miniszter vezetésével október 24-én indult el az égei-tengeri haderőket parancsnokló Calthrope Admirálishoz. Háromnapos tárgyalás után, október 30-án, az Oszmán Birodalom a Lemnosz szigetén fekvő Mudrosz város kikötőjében horgonyzó H.M.S. Agamemnon csatahajó fedélzetén aláírta a

¹¹¹ Jelentése: kis Mehmet, ahogy a késő oszmán időktől a reguláris hadsereg közkatonaít a hétköznapi nyelvben nevezik.

¹¹² Az „ifjú török” mozgalom a liberális elveket valló párizsi emigráns törökök lapja, a La Jeune Turquie (Fiatal Törökország) után kapta nevét, az Oszmán Birodalom utolsó évtizedeinek, az 1876-os Alkotmány visszaállítását követelő, de egyéb céljaiban meglehetősen heterogén, nacionalista politikai tömörülése volt. Hivatalos szervezete az Egység és Haladás Mozgalma (*İttihat ve Terakki Cemiyeti*) néven működött, melyben a szélsőségesen nacionalista Talât-Enver-Cemal Paşa triumvirátus által fémjelzett csoportosulás gyakorolta a hatalmat, akik 1908-tól kis megszakításokkal 1918-ig politikai gyilkosságoktól sem visszariadva kormányzati pozíciókat is betöltöttek. Lásd bővebben İlber Ortaylı, *Az oszmán Birodalom leghosszabb évszázada*. Attraktor kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő, 2004.

fegyverszüneti megállapodást.¹¹³ A fegyverszünet cikkelyei elsődlegesen a brit tengeri érdekeket tartották szem előtt, de Arno Mayer még azt is felvetette munkájában, hogy Oroszország stratégiai megközelítését juttatták kifejezésre azzal a céllal, hogy megakadályozzák a bolsevizmus behatolását a legyőzött területekre.¹¹⁴

A Mudroszi Szerződés¹¹⁵ kimondta a Dardanellák és a Boszporusz megnyitását, az ott fekvő minden erőd megszállását és a kijárat biztosítását a Fekete-tengerre (I. c). Előírta a török hadsereg azonnali leszerelését, kivéve azon csapatokét, amelyek a belső rend fenntartása, illetve a határok őrizete szempontjából megkívántatnak (V. c.). A Szövetségeseknek jogot biztosított bármely stratégiai pont elfoglalására minden felmerülő olyan esetben, ami fenyegetné biztonságukat (VII. c.), ami egyébként eléggé rugalmas értelmezésre adott majd később lehetőséget. Továbbá többek között kimondta:

- az összes török hadihajó, a leszerelt fegyver és muníció átadását;
- az összes kikötő megnyitását és az arzenálok szabad használatát;
- a távíróhálózat teljes körű ellenőrzését;
- a Tauruszt átszelő vasúti alagútrendszer átadását;
- a török csapatok visszavonását Perzsiából a háború előtti vonalig;
- kivonulást a Transz-Kaukázus egy részéről; Baku Szövetségesek általi megszállását;
- a Hecazban, Assirban, Yemenben, Szíriában és Mezopotámiában található helyőrségek megadását; minden kapcsolat megszakítását a Központi Hatalmakkal;

¹¹³ Paul C. Helmreich, *From Paris To Sevres - The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*. (Ohio State University Press, Columbus 1974), 4.

¹¹⁴ Mayer, Arno J., *Politics and Diplomacy of Peacemaking: Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918-1919*. New York, 1967. pp. 95-96.

¹¹⁵ Paul C. Helmreich, *vj.*, 8., Appendix A.

- és fenntartotta a jogot arra, hogy a hat örmény tartományban felmerülő zavargás esetén elfoglalják azokat.

A fegyverszünet hírére az addigi kormánypart – az Egység és Haladás Mozgalma – háborút támogató vezetői, élükön Talât, Cemal és Enver Paşával, akik az Oszmán Birodalmat a Központi Hatalmak oldalán belerángatták a Világháborúba, egy német ágyúaszádon megszöktek a Fekete-tenger irányába.¹¹⁶ 1918. november 1-én, amikor hatályba lépett a fegyverszünet, megkezdődött Európa Beteg Emberének, az Oszmán Birodalomnak hosszas, mintegy öt évig tartó agóniája.

Rauf tengernagy eufórikus hangulatban érkezett vissza Isztambulba, nyilatkozata szerint:

„... a britek nem törnek a török nemzet megsemmisítésére. (...) Úgy látom, hogy a várakozásaink ellenére országunk nem kerül megszállás alá. Biztosíthatom önöket, hogy egyetlen ellenséges katona sem fog partra szállni Isztambulunkban. (...) Igen, a fegyverszüneti megállapodás, amit kötöttünk, jobb, mint amit reméltünk.”¹¹⁷

De az elkövetkező hónapok csak csalódást, elkeseredést és tehetetlen dühöt hoztak. Novemberben a britek parancsot adtak Mosul kiürítésére és elfoglalására, holott az nem tartozott a fegyverszüneti szerződés XVI. pontja szerint feladandó Mezopotámiához.

Ugyanezzel a helyzettel találta magát szembe Kemal is a Dél-Keleten fekvő, törökök lakta İskerdun esetében is, aminek feladását a britek az Aleppóban állomásozó csapataik stratégiai biztosításával és ellátásuk

¹¹⁶ Bernard Lewis, *The emergence of modern Turkey*. (Oxford University Press, 2nd edition, London 1967), 239.

¹¹⁷ Gwynne Dyer, *The Turkish Armistice of 1918*. In: *Middle East Studies*, VIII, 2-3. (1972)

egyetlen lehetséges módjával indokoltak. Továbbá Kilíki régi földrajzi határai nem egyeztek a szerződésben megjelölt közigazgatási határokkal. A helyzetet tisztázandó kérdéseire Ahmet İzzet Paşa a következőket telegramot küldte Mustafa Kemalnak, aki akkor a térségben állomásozó Villámhadtest parancsnoka volt: „Emlékezetünkbe kell vésnünk, erő nélkül vagyunk, és ennek megfelelően kell beszélnünk és cselekednünk.”¹¹⁸ Ezután Kemal lemondott beosztásáról, mire rendelkezési állományba téve visszahívták Isztambulba.¹¹⁹

Ezzel egyidejűleg a franciák – egyébként szerződésbe ütközően – Adana átadását és a török kormányzó távozását követelték, majd ellenállás híján később el is foglalták a várost. November 13-án mintegy 3500 szövetséges, többnyire brit katona szállt partra Isztambulban, melyhez később az elfoglalt nyugati vasútvonalon keresztül makedóniai frontról egy francia dandár csatlakozott.

A külügyminiszter Reşit Paşa tiltakozását fejezte ki Isztambul katonai erődítményeken kívüli megszállása miatt, hiszen ellentétes volt a Mudrosban kötött megállapodással. Azonban figyelemre sem méltatták. A törökök számára legfájóbb az a négy görög hadihajó volt, amelyek a szövetséges flotta tagjaként vetett horgonyt az Aranyszarv-öbölben.¹²⁰ A partraszálló matrózokhoz később csatlakozott egy krétai görög ezred is azzal, hogy védelmezzék az isztambuli görög pátriárkát. Negyedik erőként megjelentek az olasz csapatok is, amely jelenlétével tovább bonyolította az amúgy sem szívélyes brit-francia viszonyt. A Szövetséges Erők december 8-ra felállították a katonai adminisztrációt. Megszállták a főbb

¹¹⁸ Andrew Mango, vj., 3., 193.

¹¹⁹ Ibid, 192.

¹²⁰ Ibid.

városrészeket, szigorú ellenőrzésük alá vonták a vasutat, a kikötőket, a csendőrséget és a rendőrséget.

A Szultán az egymásra mutogató, a másik felelősségét felhánytorgató, egyre durvábbá váló belső politikai harcok keltette végzetes instabilizáció megelőzésének indokával december 21-én feloszlatta a Parlament Képviselői Testületét, majd sógorát, Damand Ferid Busatı Paşat Nagyvezíri posztra emelte.¹²¹ 1919. február 8-án Franchet d'Espérey francia tábornok, mint valaha Hódító Mehmed, fehér lovon vonult be az ősi városba, a görög lakosság legnagyobb örömeire.¹²² Mindezek a fejlemények egyre hevesebb tömegdemonstrációkat váltottak ki Isztambulban, és egyre magasabb hőfokra izzott a keresztény görög és a moszlim lakosság közötti ellentét. A törökök adminisztráció számára a helyzet egyre reménytelenebbnek látszott, tehetetlenül csak annyit tudtak mondogatni: nem megadtuk magunkat, csak tűzszünetet kértünk.¹²³ Atatürk 1927-es Nagy Beszédében így jellemezte a kialakult helyzetet:

„Akik belerángatták a nemzetet és az országot a Nagy Háborúba, azok csak saját életük megmentésére gondoltak, és külföldre menekültek. Az elkorcsosult Vahidettin, aki magához ragadta a Szultán és Kalifa címet, aki aljas eszközökkel csak arra törekedett, hogy saját személyét és trónját védelmezze. A Damand Ferid Busatı Paşa vezette kabinet a Szultánnak behódoló, gyáva és gyenge volt, mindennemű méltóság nélkül, és mindennel egyetértettek, amivel a Szultán és a maguk személyét menthették.”¹²⁴

¹²¹ Bernard Lewis, vj., 11., 240.

¹²² Ibid.

¹²³ Andrew Mango, vj., 3., 189.

¹²⁴ Gazi Mustafa Kemal Atatürk. Nutuk I. (Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Istanbul, 1961), 9.

Az eddigi baljóslatú események tetejébe 1919 januárjában Eleftherios Vanizelos görög miniszterelnök a Párizsi Békekonferencián előterjesztette a görögök területi igényét Trákiára, Észak-Epirusra, az égei-tengeri szigetekre, Ciprusra, a nyugat-anatóliai Bursa és Aidin Vilayet területeire,¹²⁵ köztük az ősi Smyrna – törökül İzmir – kikötővárosra, melynek környékén egyébként jelentős görög kisebbség is lakott.¹²⁶ Azonban a háború alatti titkos területfelosztó egyezményekre hivatkozva Olaszország szintén igényt tartott anatóliai területekre, köztük a fontos kereskedelmi központra, Izmirre is. Az olasz csapatok 1919. április 28-án partra szálltak Antalyánál, majd Bodrumtól Konyáig tekintélyes dél-anatóliai területeket foglaltak el.¹²⁷ Hogy az olasz csapatokat megelőzzék, május 15-én amerikai, brit és francia hadihajók védelme alatt görög csapatok szálltak partra İzmir kikötőjében, módszeresen hatalmukba kerítették a várost, mi több, a Menderes és a Gediz folyók völgyében megkezdték előrenyomulásukat Anatólia belseje felé.¹²⁸ Ez volt az a pont, ami felrázta az addig az eseményekkel csak bénultan sodródó török nemzetet.¹²⁹ Atatürk 1924-ben egy immár katonából lett politikus tárgyilagosságával jegyezte meg:

¹²⁵ Paul C. Helmreich, vj., 8., 40.

¹²⁶ Magukat Bizánc jogos örököseinek tekintő görögök álma ez Égei-tenger mindkét partját magába foglaló Konstantinápolyi Keresztény Görög Birodalom létrehozása volt. Emellett a Fekete-tenger menti görögök egy független pontuszi görög állam kikiáltását tűzték ki célul. (Andrew Mango, vj., 3., 210-212.)

¹²⁷ Bernard Lewis, 11., 241.

¹²⁸ Andrew Mango, 3., 217.

¹²⁹ A Szövetséges ágyúk árnyékában eleinte kisebb, majd egyre nagyobb méretű tömegdemonstrációk fejezték ki a törökök tiltakozását a görögök partraszállása ellen, mely május 23-án, a Kék Mecset előtt fekvő Szultán Ahmed téren tartott több tízezres tüntetésben csúcsosodott ki.

„Ha az ellenség nem ilyen ostobán jött volna ide, lehet, hogy az egész ország csak óvatlanul szendergett volna.”¹³⁰

Ízmirben nyílt etnikai háború robbant ki, és az első, bár még sikertelen fegyveres ellenállásra is ez idő tájt került sor a görög előrenyomulás megállítására.

4.1.2. A nemzeti ellenállás jogi keretei

Isztambulban Kemal bármiféle hathatós cselekvés tekintetében reménytelennek látta a politikai és katonai helyzetet. Mint később írta:

„Az Oszmán Birodalom, annak függetlensége, a szultán, a kalifa, a kormány – mindez nem volt már egyéb, mint értelmétől megfosztott pusztaszó. Az Oszmán Birodalom összeomlott, felbomlott. Az állam meghalt.”¹³¹

Isztambuli tartózkodását arra használta, hogy nemzeti érzelmű, tettvágytól égő kört alakítson ki, amely a bénult központi adminisztráció helyett képes lesz a függetlenség kivívásához vezető kiutat megmutatni. Titkos összejöveteleken régi katonatársaival a lehetséges megoldás forgatókönyvét készítették elő, végül a következő eredményre jutottak: „Ebben a helyzetben csak egyetlen döntési lehetőség kínálkozott. Új török államot teremteni, amely a nemzeti szuverenitáson alapul és minden fenntartás és korlátozás nélkül független. Erre az elhatározásra jutottunk (...) Isztambulban. (...) A végrehajtást több szakaszra kellett osztani, elő kellett készíteni az érzelmeket és a közvéleményt, s az eseményeket kihasználva, lépésről lépésre kellett elérni célunkat.”¹³² A megoldás kulcsa

¹³⁰ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Vol. I-III. (Türk Inkilâp Enstitüsü Yayınları I., İstanbul, 1945), 237.

¹³¹ Katus László, Musztafa Kemal Atatürk. (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970), 86.

¹³² Ibid.

a tényleges ellenséges katonai jelenléttől mentes távoli Anatólia volt, ahova minél előbb vissza akart jutni. Végül is még pozícióban lévő régi katonatársai és más, a nemzeti ellenállást támogató hivatalnok segítségével a Samsunban állomásozó 9. Hadsereg Főfelügyelői posztjára sikerült kijárnia egy széleskörű jogokkal felruházott megbízást. Feladatai között szerepelt öt keletei tartományban (Samsun, Sivas, Van, Trabzon, Erzurum) a törvényes rend helyreállítása, a félkatonai csoportok leszerelése és szétszórása, a megmaradt oszmán haderő lefegyverzése és feloszlata, a keresztények és muszlimok között kitört viszály rendezése.¹³³

Kemal és fiatal tisztjeiből álló kísérete a Bandirma nevű gőzösön hagyta el Isztambult, majd 1919. május 19-én¹³⁴ érkezett Samsunba, amelyet a britek ellenőriztek. Megbízásával ellentétben azonban az országszerte már korábban éledező, de elszigetelt nemzeti ellenállási csoportok közötti kapcsolat és egység kiépítésének kezdett neki. Már 1918 decemberétől kezdve, ahogy idegen katonák léptek török földre, először Trákiában, majd Anatólia szerte Mudafaai Hukuk néven sorra alakultak a török nemzet jogaiért és függetlenségéért kiálló, igazságot követelő civil társaságok. Kemal és köre két szilárd kiindulópontot tartott szem előtt. Egyrészt a még megmaradt török katonai potenciál újjáélesztését, újjászervezését. Ezért először a katonai erők összefogásához látott neki, mely munkához a térségbe érkezve egyre több katonatársa is csatlakozott.

Kezdetben úttalan utakon járva, egyre beljebb jutva Anatólia szíve – Havza – felé személyes jelenléttel, majd az isztambuli kormány határozata ellenére az éledező függetlenségi mozgalmat támogató helyi katonai és civil hatóságok által biztosított táviróhálózat segítségével végezte

¹³³ Bernard Lewis, vj., 11., 246.

¹³⁴ Május 19. 1935-től Nemzeti Ünnepp, melyre a mai köznapi gondolkodás úgy tekint, mint a Függetlenségi Háború kezdőnapja.

szervezőmunkáját. Később Atatürk tréfásan megjegyezte, hogy a Függetlenségi Háborút tulajdonképpen a távíróval nyerte meg.¹³⁵ Emellett tiltakozó tömeggyűléseket szervezett és a hiányzó katonai erőket igyekezett irreguláris csapatok felállításával pótolni.¹³⁶

A nemzeti ellenállás hadfelszerelési bázisát azok a fegyverek jelentették, amelyeket sikerült a lefegyverzést ellenőrző szövetséges tisztek elől Anatólia belsejébe vonva elrejtteni. Másrészt szükség volt azonban egy társadalmi szervezetre is, ami a politikai és a szervezeti kereteket biztosíthatta, továbbá a legitimáció, a jogfolytonosság alapjául is szolgálhatott. Kemal és a függetlenségi harc egyre több híve tudatos lépések sorozataként, párhuzamosan több szálon vezetve szervezték a központi kormányzattól független, ám legitim politikai erő kiépítését.

Az ellenállási mozgalom kialakulóban lévő törzskara¹³⁷ június közepén, kissé elhamarkodottnak tűnően ugyan, de az elvégzett mozgósító munkában bízva érettnak látták az időt az első egész országra kiterjedő politikai nyilatkozat kiadására. 1919 júniusában Amasyában¹³⁸ a helyi muzulmán közösség vezetőinek vendégeként és közreműködésükkel Mustafa Kemal, Ali Fuat Paşa, Hussein Rauf Bey, Refet ezredes, Kâzım Karabekir kidolgozták és június 22-én kiadták az Amasya Távirat (Amasya

¹³⁵ Sina Aksin, *Istanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, I-II. (Cem, Istanbul 1992) 349.

¹³⁶ Katus László, *vj.*, 26., 88.

¹³⁷ Kemal törzskara mintegy húsz fiatal tisztből állt. A fegyverszünetet követően megkezdett lefegyverzés után a körzetéhez tartozó három megmaradt anatóliai hadtest parancsnoki tisztségére - mivel megbízása a kinevezési jogkört is felölelte -, közvetlen barátait és bizalmasait nevezte ki. Kâzım Karabekir az erzurumi 15. hadsereg, Ali Fuat az Ankarában állomásozó 20. hadtest, a samsuni 3. hadtest parancsnoka pedig Refet ezredes lett. Rauf tengernagyi rangjáról lemondva már civilben csatlakozott Kemalhoz. (Andrew Mango)

¹³⁸ Amasya a Yeşilirmak folyó hegyekkel övezett völgyében fekvő régi oszmán közigazgatási központ, mely a birodalom korai időszakában rendszerint a kijelölt trónörökös hercegek közigazgatási gyakorlatát is lehetővé tévő székhelye volt.

Tamimi) néven emlegetett proklamációt.¹³⁹ Az országszerte szétküldött körtelegram a helyzetet értékelve kinyilvánította: a nemzet függetlensége, az ország egysége veszélyben van, mivel a központi kormányzat idegen ellenőrzés alatt van, képtelen felelősen ellátni a rábízott kötelezettségeket, ami azt eredményezi, hogy a nemzet nem tekinthető létezőnek. Azt helyreállítandó, csak a nemzet akarata és határozata képes megmenteni a nemzet függetlenségét.¹⁴⁰ Ezért indítványozták, hogy: „Létre kell hozni egy minden idegen befolyástól és ellenőrzéstől mentes szabad nemzeti bizottmányt, amelynek feladata, hogy megítélje a nemzet helyzetét, és hangot adjon jogainak és kívánságainak. Ezért elhatároztuk, hogy sürgősen üljön össze egy nemzeti kongresszus Sivasban, Anatólia legbiztonságosabb helyén. Minden tartományi körzetből (liva) azonnal induljon útnak 3-3 megbízott, aki a nemzet bizalmát bírja.”¹⁴¹

Azonban előtte még egyesíteni kellett az anatóliai jogvédő társaságokat. Június elejére Kâzım Karabekir tábornok, az Erzerumban állomásozó legnagyobb és tényleges Szövetséges befolyástól független 15. török hadsereg parancsnoka biztosságot garantálva gyűlésre hívta össze az Anatóliai jogvédő társaságainak képviselőit.¹⁴² Egyrészt Kemal politikai tevékenységének elismeréseként, másrészt Karabekir szervezése nyomán az 1919. március 3-án alapította Erzerumi Nemzeti Jogvédő Társaság két teljes jogú képviselői helyet biztosított a kongresszuson való részvételre Kemal és Rauf számára. Az Erzerumi Kongresszus 56 delegált részvételével július 23-án, annak az évfordulóján nyílt meg, amikor 1908-ban az ifjú török forradalom helyreállította az 1878-ban II. Abdulhamid

¹³⁹ Gazi Mustafa Kemal Atatürk. Nutuk I. (Türk Devrim Tarihi Rnstitüsü, Istanbul, 1961) 21.

¹⁴⁰ Bernard Lewis, vj., 11., 249.

¹⁴¹ Katus László, vj., 26., 91.

¹⁴² Bernard Lewis, vj., 11., 248.

által felfüggesztett Alkotmányt.¹⁴³ Az esemény hagyományos ceremoniális keretek között nyílt meg, ahogy szokás volt, bárányt áldoztak, az egyik trabzoni delegált, egy mufti, pedig arab nyelven még imákat is recitált.¹⁴⁴ Mustafa Kemalt először az Előkészítő Bizottság (Heyet-i Faale), majd két alelnök mellett később a kongresszus elnökévé is megválasztották.

Mivel Kemal az oszmán hadsereg paszományával díszített katonai egyenruhában jelent meg a gyűlésen, az egyik trabzoni küldött, Ömer Fevzi, kifogásolva azt fejtette ki, hogy nem tarja szerencsésnek egy katona személyét egy független polgári társaság élén.¹⁴⁵ Akkorra azonban Kemal már nem tartozott a hadsereg kötelékébe. Ugyanis Kemal tevékenységének híre hamarosan Isztambulig is eljutott, melynek eredményeképp szövetséges katonai nyomásra a kormány megbízatását visszavonva visszarendelte Isztambulba, mely alól egy ideig megbízatása határozott időtartamára hivatkozva igyekezett kibújni. Azonban nem akart nyílt konfliktusba keveredni a legitim oszmán kormánnyal, végül lemondva megbízatásáról még a hadsereg kötelékéből is kilépett. A döntés helyessége iránti kezdeti kétségeit hamarosan eloszlatták hívei. Amikor Kâzım Karabekir először találkozott a már civil Kemallal, a következőket mondta: „Azért jöttem, hogy a parancsnokságom alatt álló legénység és minden tiszt nevében kifejezzem tiszteletemet. Ahogy mostanáig, Ön továbbra is elismert parancsnokunk marad. Ahogy egy egység parancsnokát illeti, hoztam Önnek egy autót és kíséretként egy lovas egységet. Paşa, mindnyájan szolgálatodban állunk.”¹⁴⁶ Kemal utolsó körparancsában megbízatásával ellentétben minden fennálló alakulatot arra hívott fel, hogy ne hajtsák végre a haderő lefegyverzését és leszerelését. Sőt, mivel „a

¹⁴³ Earle Edward Mead, vj., 2., 79.

¹⁴⁴ Andrew Mango, vj., 3., 239.

¹⁴⁵ Ib

¹⁴⁶ Ib237.

nemzeti akarat szuverén, és a hadseregnek ezt a nemzeti akaratot kell szolgálnia,”¹⁴⁷ minden egységet a nemzeti önvédelmi szervezetek támogatására szólított fel. Mindezek fényében Fevzinek adott válaszában sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy nincs polgári öltözete, amiben a kongresszuson meg tudna jelenni. A hibát orvosolva másnap már az erzerumi kormányzótól kölcsönkapott öltönyben elnökölte a kongresszust,¹⁴⁸ melynek két lényeges ponton sikerült továbblépnie.

Egyrészt egyesítette a helyi jogvédő társaságokat, melynek eredményeként augusztus 24-én Kemal a hatályos civil egyesülések alapításáról szóló törvény minden rendelkezését szigorúan betartva az Erzerumi Kormányzóság hivatalában a Képviselői Bizottság (Heyet-i Temsiliye), azaz a folyamatos működéssel feljogosított végrehajtó szervezet kilenc tagjának, köztük elnökének, Mustafa Kemal nevesítésével egyetemben szabályszerűen bejegyeztette a Kelet-Anatóliai Nemzeti Jogvédő Társaságot.¹⁴⁹

Másik lényeges eredményt az Erzerumi Kiáltvány testesítette meg, amely céljait tekintve nem ragadt meg a regionalitás szintjén, így a nemzeti függetlenségi mozgalom célkitűzéseit összefoglaló program szilárd kiindulópontját képezhette.¹⁵⁰ A kiáltvány az oszmán állam részeként kinyilvánította a keleti tartományok oszthatatlan sértetlenségét, továbbá azt, hogy a Mudroszban kötött fegyverszüneti egyezmény idején oszmán hatalom alatt álló valamennyi terület védelmében ugyanezt az elvet kell érvényesíteni.¹⁵¹ Kimondta, hogy az egész nemzet ellent fog állni minden külföldi megszállási és beavatkozási kísérletnek. Mivel a központi kormány

¹⁴⁷ Katus László, 26., 92.

¹⁴⁸ Andrew Mango, 6., 239.

¹⁴⁹ Ib 241.

¹⁵⁰ Mahmut Goloğlu, Erzerum Kongresi. (Kalite Matbaası, Ankara 1968) 201-203.

¹⁵¹ Ib

nem képes megvédeni a nemzet függetlenségét és egységét, ezért nemzeti kongresszust kell összehívni, amely a feladat ellátására alkalmas ideiglenes kormányt fog alakítani.¹⁵² A török nemzet szuverén akaratának érvényesítésére a fő feladatot a nemzeti erők mozgósításában jelölte meg. Kimondta, hogy a „keresztény lakosságnak nem lehet olyan privilégiumokat biztosítani, amelyek ellentétben állnak a politikai szuverenitással és a társadalmi egyensúllyal.”¹⁵³ A kimondott nemzeti szuverenitás értelmében elutasította minden protektorátus vagy mandátumterületté nyilvánítás elfogadását. Végezetül kiemelte, hogy mindent meg kell tenni a kormányzati ügyek felett ellenőrzést gyakorló Nemzetgyűlés mielőbbi összehívása érdekében.¹⁵⁴ A kongresszus alatt egyébként az isztambuli kormány utasította Karabekirt, hogy tartóztassa le Kemalt, amit azonban megtagadott.

Az ország szinte minden területét képviseltető Sivas-i Kongresszus szeptember 4-én ült össze, amely Mustafa Kemalt választotta elnökének, továbbá állandó képviseleti joggal felhatalmazva felállították a Képviseleti Bizottságot, szintén Kemal elnökletével. Első programpontként sikerült egyesíteni a nyugati és keleti jogvédő egyesületeket Rumélia és Anatólia Nemzeti Jogvédő Társasága néven, amely immár az egész országra kiterjedően vált a politikai küzdelem legális eszközévé.¹⁵⁵ Az eltérő helyzetmegítélés, nézetek és elképzelések miatt azonban nehezen alakult ki egység a célok és a lehetséges lépések meghatározásában. Vita alakult ki az egyébként isztambuli körökben is népszerű amerikai mandátumterületté nyilvánítás megkérése és elfogadása ügyében, továbbá, hogy politikai képviseleti testületnek tekintse-e magát a kongresszus, vagy nem, és hogy

¹⁵² Katus László, 24., 93.

¹⁵³ Ibid, 94.

¹⁵⁴ Ibid.

¹⁵⁵ Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey*. (Routledge, London 1993), 49.

milyen szavazataránnyal hozhassanak mindenki számára kötelezettséget kimondó döntést. Végül is hosszas küzdelemben a Kemal pártiak kerekedtek felül és megerősítették az Erzerum-i Kiáltványban megfogalmazott célkitűzéseket, és mielőbbi tárgyalás megkezdését sürgették a központi kormánnyal. Mivel a hithű muzulmán lakosság még mindig vallásos áhítattal viseltetett az országot megtestesítő Szultán és egyben Kalifa iránt, mindenért a kormányt és az azt irányító szultáni sógort hibáztatva a kongresszus nem késlekedett kinyilvánítani Szultán iránti lojalitását. A még mindig az ottomán hadsereg kötelékébe tartozó katonai parancsnokok külön is megerősítették a trón és az uralkodó iránti hűségüket. Továbbá kezdeményezték, hogy a Szultán „méltóztasson elrendelni egy új, Ófelsége, a Szultán és Kalifa előjogait tiszteletben tartó, lojális kormány megalakítását.”¹⁵⁶ A Nagyvezírnek címzett telegram, melyet a Kongresszus Közgyűlése titulussal jegyeztek, kizárólag a Nagyvezírt tette felelőssé a helyzetért és vádolta meg azzal, hogy sárba taposva a nemzet jogait meggyalázta a Szultanátus méltóságát és becsületét. „Az ön kabinetje a nemzet és az Uralkodó közé ékelődött. Ha egy órával tovább is folytatja ezzel a konoksággal, a nemzet szabadnak tekinti magát abban, hogy megtegyen minden olyan intézkedést, amelyet megfelelőnek gondol, és megszakít minden kapcsolatot illegális kabinetje és az egész ország között. Ez az utolsó figyelmeztetésünk.”¹⁵⁷ A fenyegetést egyébként beváltva lehetetlenné is tették az isztambuli kormány és Anatólia helyőrségei között a távíró összeköttetést. Szeptember 10-én az Adil Bey belügyminiszternek küldött telegráfüzenetben Kemal ezt írta:

¹⁵⁶ Bernard Lewis, vj., 11., 249.

¹⁵⁷ Gazi Mustafa Kemal Atatürk, vj., 34., 137.

„Meggátoltátok a nemzetet abban, hogy ügyeit az uralkodójuk elé terjeszthessék. Gyávák, bűnözők! Az ellenséggel karöltve hitszegő összeesküvésben vettetek rész a nemzet ellen. Nincs kétségem afelől, hogy ne lennétek képesek felmérni a nemzet erejét és akaratát; de nem akarom elhinni, hogy ilyen hitszegő és vérengző módon cselekedtetek a haza és a nemzet ellenében.”¹⁵⁸

A kormány ellenlépésként törvénytelennek nyilvánította a kongresszust, autonómiát kínálva a britekkel karöltve fellázították a kurd törzseket, hogy menjenek Sivasba és verjék szét a törvénytelen szervezkedést. A kurd törzsek belső viszályának kihasználásával Kemalék könnyedén semlegesítették a támadás veszélyét, de az eset a külvilág előtt is nyilvánvalóvá tette a törésvonalat az isztambuli kormány és a nemzeti függetlenségi mozgalmat képviselő bizottság között. A helyzet viszont annyiban változott, hogy mostanra a kormány került lépéshátrányba.

4.1.1. A Nemzeti Paktum

Miután a nyílt polgárháborút elkerülendő Damad Ferid Paşa nem kapott engedélyt sem a szultántól, sem a Szövetségesektől, hogy javaslata szerint a nemzeti erőket felmorzsolja egy újonnan felállított hadsereggel, október 1-én lemondott. Utódja, Ali Riza Pasa, beleegyezett abba, hogy tárgyalásokat kezdeményezzen a Kemal elnökletével működő Képviselői Bizottsággal. Amasyában az október 20-22. közötti tárgyalásokon a kormányt képviselő Salih Paşa tengerészeti miniszterrel sikerült megállapodni, miszerint a hatályos Alkotmány szerint új választásokat írnak ki, és miután a parlament szabadon megkezdí működését, a Nemzeti

¹⁵⁸ Ibid, 114.

Jogvédő Társaság felosztatja önmagát.¹⁵⁹ Emellett fontos kitétel volt a kiáltványban megfogalmazott törökök lakta területek integritásra irányuló programpontra Isztambul általi elfogadása. Amihez még Kemal ragaszkodott, hogy a kormány hivatalosan is tárgyalópartnernek ismerje el a Sivasi Kongresszus Képviselői Bizottságát azzal, hogy annak megfelelő protokollal és aláírásokkal kössék meg a megállapodást. Mindkét fél egyetértett továbbá abban is, hogy mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy az Egység és Haladás Mozgalom bűnbe keveredett tagjai ne lehessenek jelöltek a választásokon.¹⁶⁰

Az 1919 decemberében tartott választásokon a török nemzeti ellenállást támogatók 168 képviselői hellyel döntő többséget szereztek az új parlamentben, de ez a csoport rendkívül sok és különböző érdekeket képviselő szervezet és párt tagjainak köréből került ki, közel sem volt teljesen egységes frakciónak mondható, így Kemal és köre sem rendelkezett döntő befolyással.¹⁶¹ Hogy közelebb legyen a politikai történésekhez, Kemal áthelyezte a Képviselői Bizottság székhelyét, de tartva a megszálló erőktől nem Isztambulba, hanem egy kicsiny, ám vasútállomással rendelkező anatóliai városkában, Ankarában alakította ki a bizottság főhadiszállását.

Az új parlament 1920. január 12-én ült össze, melyet másnap 150.000 ezres tömegdemonstráció követett Kék Mecset előtti téren, Trákia és Anatólia törökök lakta területének visszaadását követelve. A kormány megalakulását követően a parlament február 17-én az Erzerumban és Sivasban megfogalmazott kiáltványokon alapuló, de azokat újrafogalmazva és kiegészítve egyhangúan elfogadta a török nép fő

¹⁵⁹ Andrew Mango, vj., 3., 256.

¹⁶⁰ Ibid.

¹⁶¹ Ibid, 264.

követeléseit tartalmazó Nemzeti Paktumot (Misak-1 Millî),¹⁶² melyet megküldtek a világ összes parlamentjének.¹⁶³ Ezek szerint a többségében arabok lakta területeken referendummal kell eldönteni, hogy hová akarnak tartozni, az egyértelműen többségében törökök által lakott területek Törökország elidegeníthetetlen részét képezik. Továbbá Kars, Ardahan és Batumi is majd népszavazással döntsenek hovatarozásukról. Nyugat-Thrákia sorsáról szintén népszavazáson kell dönteni. Biztosítani kell Isztambul és a Márvány-tenger biztonságát. A Boszporuszon és a Dardanellákon áthaladó kereskedelem feltételeiről Törökország és az érintett országoknak majd együttesen kell dönteniük. A kisebbségek jogait pedig annak megfelelően fogják elbírálni, ahogy a szomszédos országok muszlim kisebbségei milyen jogokat kapnak. Továbbá fontos elemként kiemelte azt is, hogy az ország fejlődéséhez mindenfajta politikai, jogi és pénzügyi megszorítástól mentes függetlenséget kell biztosítani.¹⁶⁴

4.1.2. Az oszmán állam végnapjai

Ezek a fejlemények a Szövetségesek heves reakcióját váltották ki. A brit haderő teljes megszállással március 16-án ellenőrzése alá vonta egész Isztambult. Bevezették a cenzúrát és tömeges letartóztatások kezdődtek. Számos képviselőt is letartóztattak, akiket - köztük Raufot is - Máltára deportáltak.¹⁶⁵ Az parlament március 18-án tartott utolsó ülésén petícióban tiltakozott tagjai letartóztatása miatt, majd határozatlan időre elnapolta ülését. A Szultán hatalma mentése érdekében minden lehetséges eszközt felhasznált. Április 11-én a véglegesen feloszlatta az utolsó oszmán

¹⁶² Bernard Lewis, vj., 11., 251.

¹⁶³ Katus László, vj., 26., 100.

¹⁶⁴ Ibid.

¹⁶⁵ Feroz Ahmad, vj., 50., 30.

parlamentet és újra Damand Ferid Busatı Paşát nevezte ki a Nagyvezíri posztra. A legmagasabb vallási vezető, a Şeyh-ül-Islâm, fetvát, azaz vallási állásfoglalást kihirdető iratot bocsátott ki, melyben kijelentette: a nacionalisták hitetlen lázadók, a Kalifa parancsa alapján meggyilkolásuk nem bűn, hanem vallási kötelezettség.¹⁶⁶ Ezt követően az isztambuli rögtönítélő bíróság in absentia ünnepélyes keretek között Kemalt több más politikussal egyetemben halálra ítélte.¹⁶⁷ A nemzeti oldal felszámolására felállították a Fegyelmi Erők (Kuvayı İnzıbatıye) névre hallgató katonai egységet, melyet a vallási érzület felkeltése érdekében a Kalifa Hadseregének (Hilâfet Ordusu) is nevezték.¹⁶⁸

A Nemzeti Jogvédő Társaság Képviselő Bizottságnak sorban válaszokat kellett adni az eseményekre. Kemal egy Ankarában székelő, új, minden idegen befolyástól mentes rendkívüli felhatalmazással bíró nemzetgyűlés képviselői választására tett felhívást. A függetlenséget támogató nemzeti oldal számtalan különböző szervezeteinek nem maradt más út, mint Kemal útja. Nemsokára háromszáz főt meghaladó számban érkeztek képviselők Ankarába, köztük szép számmal a feloszlatott oszmán parlament tagjai is.

A gyűlést - a hitetlenség vádját semlegesítendő - április 23-án, pénteken, a muszlimok számára fontos imanapon nyitották meg, de előtte közös imán vettek részt a Hacı Bayram mecsetben, majd imák recitálása közben a bárányáldozat sem maradhatott el.¹⁶⁹ Mivel Kemal a kialakult helyzetben nem látta elégségesnek a civil szervezetként való működést, lemondva az eddigi szervezeti formáról, hivatalosan a Törökország Nagy

¹⁶⁶ Bernard Lewis, vj., 11., 252.

¹⁶⁷ Ibid.

¹⁶⁸ Andrew Mango, vj., 3., 276.

¹⁶⁹ Ibid, 277.

Nemzeti Gyűlése (Türkiye Büyük Millet Meclisi) nevet vették fel, mely az oszmán parlamenttől eltérően jogalkotási és végrehajtási jogkörrel is rendelkezett.¹⁷⁰ Elnöknek, mind a törvényhozó nemzetgyűlés, mind a héttagú „kormány”, a Végrehajtó Megbízottak Bizottsága (İcra Vekilleri Heyeti) élére Kemalt választották.

A Szultanátushoz és a Kalifátushoz való viszony továbbra is rendkívül kényes tényező maradt. Kemal a nemzetgyűlés elnökeként első kiáltványában így fogalmazott: „Mi, a Te képviselőid, esküszünk Allah és a Próféta nevére, a vád, hogy mi a Szultán és a Kalifa elleni lázadók lennénk, hazugság. Mi mindnyájan meg akarjuk védeni országodat attól, hogy India és Egyiptom végzetében osztozzon.”¹⁷¹ Ankara muftija, Börekçizade Mehmed Rifat, további 152 anatóliai mufti aláírásával megerősítve, május 5-én ellen-fetvát bocsátott ki. Ebben kifejtette, hogy az idegen nyomás kikényszerítette fetva érvénytelen, és felszólított minden hithű muszlimot a fogságban lévő Kalifa kiszabadítására.¹⁷² Kemal és hívei szerint ez képezte a nemzetgyűlés legitimitásának alapját is, hisz az idegen fegyverek megfosztották a Szultánt az alkotmány biztosította jogai gyakorlásától, és a parlament feloszlatását is fogva tartói, a megszálló idegen csapatok kényszerítették rá. Álláspontjuk szerint a nemzeti szuverenitás alapelvéből kiindulva a nemzetnek joga van önállóan, minden idegen hatalom befolyásától mentesen irányítani sorsát. A török nemzet akaratát pedig a szükséghelyzet okán csak az Ankarába összehívott független, a nemzetet megtestesítő és képviselő Nagy Nemzetgyűlés jelenítheti meg.

¹⁷⁰ Ergun)+2 Özbundun, Constitutional law, 19-50. In: Introduction to Turkish law. (ed: Tuğrul Arsoy & Don Wallace Jr.,

¹⁷¹ ghökc 4%

¹⁷² Bernard Lewis, vj., 11., 252. Kluwer Law International BV 2011..) 21.

Mindez azonban nem volt elég arra, hogy elkerüljék a polgárháborút. Az elkövetkező hónapokban az ankarai kormány főleg irreguláris erői Kemal stratégiai zsenialitásának is köszönhetően sikeresen ellenálltak a kezdetben még Ankarát is fenyegető kormánycsapatoknak, majd a Kalifa Hadserege nagy részének átállása következtében egészen a Márvány-tengerig sikerült visszaszorítani őket.¹⁷³ Ezzel az isztambuli kormány végleg erőtlenné vált. Mindeközben az április 19-26. között San Remo-ban tartott konferencián a Szövetségesek megegyeztek az Oszmán Birodalom felosztását illetően. A hazai belpolitikai nyomás miatt nagymértékben csökkentett létszámú francia, olasz és angol erők nem voltak elegendők az egyre komolyabbá váló ankarai haderők ellenében érdekeik kikényszerítésére, ezért beleegyeztek abba, hogy a görög csapatok – akár Anatóliát is megszállva – felszámolják az ankarai kormány haderőit.¹⁷⁴

A görög csapatok június 22-én indították általános támadásukat, és hatalmas területeket kerítettek hatalmuk alá. Elfoglalták Thrákiát, az Égei és a Márvány-tenger partvidéket, Bursát, az oszmánok első székhelyét, és mintegy 300 kilométerre keleti irányba, Uşakig jutottak. A közvélemény nagy felháborodással vette tudomásul e területek feladását, Kemal azonban a jelentős számbeli és technikai fölény miatt nem akarta erőit feláldozni. Közben az isztambuli kormány augusztus 10-én Sèvres-ben aláírta a békeszerződést.¹⁷⁵ A szerződés értelmében Thrákia, az égei-tengeri szigetek és Izmir görög fennhatóság alá került, Dél-Anatólia francia és olasz befolyási zóna lett, a tengerszorosok és Isztambul nemzetközi

¹⁷³ Andrew Mango, *vj.*, 3., 280.

¹⁷⁴ 283.

¹⁷⁵ The Treaty of Sèvres, 1920. (The Treaties of Peace 1919-1923, Vol. II, Carnegie Endowment for International Peace, New York 1924)

ellenőrzés alatt maradt, továbbra is fennmaradtak a korábbi kapitulációk, a nemzetközi pénzügyi ellenőrzés, és az európai hatalmak koncessziói.¹⁷⁶

Az oszmán kormány azonban hiába írta alá, nem volt parlament, amely az Alkotmány értelmében azt megerősíthette volna. Sőt, a hatályos alkotmány 1. cikkelye kimondta, hogy

„Az oszmán birodalom a jelenlegi országokat és tartományokat és a kiváltságos kormányzóságokat foglalja magában és mivel egy egészet képez, semmiféle oknál fogva nem választható szét.”¹⁷⁷

Ahogy a sevres-i szerződés szétdarabolta a birodalmat, úgy annak megfelelően az alkotmányt is módosítani kellett volna. Azonban a 116. cikkely szerint

„akár a minisztérium, akár a szenátus, akár a képviselőház részéről módosítás tétetik, először a képviselőházban a tagok kétharmad szótöbbségével elfogadtatik, s miután a képviselőház által való elfogadását a szenátus ugyancsak kétharmad szótöbbséggel jóváhagyta, s ha a szultáni iráde is szentesítette,” csak akkor emelkedhetett törvényi erőre.¹⁷⁸

Ezért a szövetségesek leállították a görög előrenyomulást, és tárgyalások útján kívánták rávenni az ankarai kormányt a békefolyamat lezárására, hiszen nélkülük már elképzelhetetlen lett volna felállítani egy új parlamentet Isztambulban.

De csalódniuk kellett. Ankara hajthatatlan maradt a Nemzeti Paktumban megfogalmazottak tekintetében. Így nem volt olyan adminisztráció, ami a békeszerződés diktátumait Anatóliában

¹⁷⁶

¹⁷⁷ A török alkotmány alaptörvényei, vj., 1., 25.

¹⁷⁸

végrehajthatná. Erre válaszul a szövetségesek a görögöket hatalmazták fel kikényszerítésére, ami a törökök számára egyenlő volt az ország életben maradásáról döntő függetlenségi háború kezdetével. A rövid fegyvernagyvadás alatt az ankarai kormánynak volt ideje felkészülni a végső küzdelemre. Mivel az isztambuli kormány végleg elvesztette hitelét, a sevres-i békeszerződés hírére követően a török nép túlnyomó többsége már csak Kemalban látta a nemzet megmentésének lehetőségét, tömegesen csatlakoztak az ankarai kormányhoz.

A formálódó török nemzetállam első diplomáciai sikere is ekkorra esett. Több hónapos tárgyalások után sikerült megegyezni a szovjetekkel, akikkel a hátszágot biztosítandó rendezték a kaukázusi kérdést, de ami még fontosabb: hatalmas segítséget is nyújtottak mintegy 10 millió aranyrubel, fegyver és lőszerszállítmány formájában.¹⁷⁹ Az első nagy győzelmet 1921 tavasza hozta, amikor İsmet ezredes két ízben is megállította İnönünél a görög csapatokat. De döntő csapást a nyáron a Sakarya folyóig nyomuló megerősített görög hadseregre az augusztus 24. vívott küzdelem megsemmisítő veresége hozta. A kritikus helyzetben a török hadakat maga a nemzetgyűlés által teljhatalommal felruházott Kemal irányította, akinek győzelem után a nemzetgyűlés az első oszmán szultánok viselte Gazi, a „hitetlenek elleni harc hőse” címet adományozta.¹⁸⁰ Azután általános mozgósítást elrendelve kiadta a parancsot: irány a tenger. Még egy év küzdelem kellett, hogy teljessé váljon a siker. 1922. szeptember 9-én a törökök visszafoglalták İzmir, és október közepén immár mind a görögök, mind a britek az ankarai kormánytól kértek fegyverszünetet, amit

¹⁷⁹ Katus László, 113.

¹⁸⁰ Andrew Mango, vj., 3., 322.

Görögország és a Szövetségesek Mudanyában 1922. október 11-én írtak alá.¹⁸¹

4.2. A török nemzeti szuverenitás kivívása

Miután a Szultán feloszlatta a parlamentet és világossá vált, hogy az Oszmán Birodalom szuverenitását jelképező oszmán uralkodóház nem képezheti a kialakulóban lévő nemzetállam alapját, el kellett indítani egy újfajta szuverenitás-fogalom elfogadtatásának és felépítésének folyamatát is. Kemal kezdettől fogva egy nyugat-európai mintán alapuló, modern, prosperáló gazdasággal rendelkező, az európai civilizációs életformában élő ország megteremtését tűzte ki célul maga elé. Erről azonban csak egy nagyon szűk körnek volt tudomása. Mindezt a függetlenségi mozgalom kezdetén nem is lett volna időszerű felhozni. Azonban a belső forradalom, az úgynevezett inkilâb meghirdetése, elsőként a köztársasági államforma megteremtése miatt, immár időszerűvé vált.

A nemzetgyűlés legtöbb képviselője számára még mindig a szultanátus és a kalifátus intézménye jelentette az államiság kiindulópontját. Egy új állam új lelki és közjogi alapokon való megteremtése is rendkívül nagy körültekintést és végiggondolt lépések sorozatát követelte. 1920. június 20-án Kemal nagy tetszésnyilvánítás közepette mondta ki a nemzetgyűlés képviselői előtt:

¹⁸¹ Selahettin Tansel, Mondros'tan Mudanyaya Kadar I-IV. (MEB, Istanbul 1991.) 216.

„Úgy gondolom, a jelen napjainkban élő alapvető realitás a nemzet általános tendenciáját juttatja kifejezésre, ami a populizmus és a nép kormánya. Ez a kormányzás nép kezébe helyezését jelenti.”¹⁸²

Augusztusban világosabban fogalmazott:

„Álláspontunk, amely a populizmus, azt jelenti, hogy a hatalmat, a fennhatóságot, a szuverenitást, az önkormányzás jogát közvetlenül a népnek kellene adni, és a népnek a kezében kell tartania.”¹⁸³

A képviselők azonban eléggé vonakodtak alkotmányjogi kérdéseket megvitatni. 1921. január 20-án mégis sikerült Alapvető Intézmények Törvénye (Teşkilât-ı Esasiye Kanunu) néven egy proto-alkotmánynak tekinthető törvényt elfogadtatni.¹⁸⁴ Ez kimondta, hogy a szuverenitás mindenféle fenntartás és feltétel nélkül a népé. A dokumentum először nevezte országát hivatalosan Törökországnak, amelyet a Török Nagy Nemzeti Gyűlés kormánya irányít. A nemzetgyűlést mind a törvényhozói, mind a végrehajtói hatalommal felruházta, dönthetett háború és béke ügyében, valamint nemzetközi szerződéseket köthetett.¹⁸⁵ Kemal kitarthatott amellett, hogy a szultán ne kerüljön említésre a törvény szövegében. Így megteremtődött annak közjogi alapja, hogy Törökországot az ankarai kormány képviselhesse a béketárgyalásokon.¹⁸⁶

4.3. A Török Köztársaság kikiáltása és alkotmánya

¹⁸² Bernard Lewis, vj., 11., 256.

¹⁸³ Ibid.

¹⁸⁴ Mahmut Goloğlu, vj., 45., IV, 53.

¹⁸⁵ Andrew Mango, vj., 3., 301.

¹⁸⁶

A mudanya-i fegyverszünetet követően október 19-én az ankarai kormány erői bevonultak Isztambulba, ahol még fennállt az oszmán kormány. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a Szövetségesek mindkét kormányt meghívták a békekonferenciára. A béketárgyaláson dr. Riza Nur kifejtette, hogy az ankarai nemzetgyűlés az Oszmán Birodalom határain belül létesült új Törökország képviselője, a birodalom örököse, a török nép képviselőjének pedig nem tud mást elismerni, mivel az oszmán állam kimúlt.¹⁸⁷

A november 1-én összeült nemzetgyűlésnek döntenie kellett a kérdésben. Kemal nyitóbeszédében a történelmi példák során jutott el javaslatáig, a szultanátus és kalifátus intézményének szétválasztásáig. Érvelésében kifejtette, léteztek arab kalifák a szeldzsuk törökök, a mongolok és az oszmánok alatt is. A Kalifa hivatala, mint az egy és örökkévaló küldöttének, a prófétának örököse, és a múlandó világi uralom, legyen az akár bármely király, vagy szultán, az attól szétválasztható.¹⁸⁸ A szultán helyét a jövőben a nemzet szultanátusa fogja betölteni.

Ahmed Âgâoğlu¹⁸⁹ a próféta hagyományára és elismert iszlám tudósokra hivatkozva kifejtette, hogy a próféta maga tett világos

¹⁸⁷

¹⁸⁸ A kalifa az arab khalafa, „valakit követni, valakinek az örökébe lépni” jelentésű igéből származik, jelentése: utód, követő, vagy helyettes. Eredetileg a muszlimok vallási és politikai közösségének legfőbb vezetőjét, Muhammad utódát tisztelték a kalifákban. A próféta halála után azonban a közösség számára komoly problémát jelentett az utódlás, mert sem a próféta nem nevezte meg utódját, sem a Korán nem adott útmutatást. Muhammad követőinek legszűkebb köre ezért utódjául a régi szokások szerint a család legidősebb férfi tagját, Muhammad apósát, Abu Bakrt (632-634) választotta meg, akit Umar ibn al-Khattáb (634-644), a próféta Hafsa nevű feleségének apja követett. Halálos ágyán ő úgy rendelkezett, hogy utódját egy hattagú testület, a súra válassza meg. Ezért az eset bizonyítékul szolgált a közösség által elfogadott képviselőiből álló testület kalifákat megválasztó jogára. (Encyclopedica Islamica)

¹⁸⁹ Orosz Birodalomban született azeri-török származású politikus, újságíró, a török Nemzeti Függetlenségi Háború időszakában Atatürk közeli tanácsadója. Az 1920-ban Kemal alapította Hakimiyet-i Milliye (Nemzeti Szuverenitás) című újság főszerkesztője.

különbséget a világi és vallási természetű ügyek között. Továbbá, hogy az iszlám korai időszakában, 632 és 661 között az első négy „igaz úton vezérelt” kalifa idején a kalifák választás útján kerültek a közösség legmagasabb posztjára. Az iszlám hívők közösségének ügyeit pedig tanácsadó testületek gondozták. Eszerint az, hogy a nép képviselői választják kalifáit olyan, amely az ősi iszlám szellemiségének minden tekintetben és a legnagyobb mértékben megfelel.¹⁹⁰

A hat évszázados hagyományokat azonban nehéz volt áttörni, és hosszas polémia sejlett fel a kérdés eldöntésére. Végül Kemal egyszerűbben fogalmazott:

„A szuverenitás és királyság kérdése sohasem akadémikus vitákban dől el. Azt erővel szerzik meg. Az oszmán dinasztia erővel ragadta magához a törökök feletti kormányzást és uralkodott felettük hat évszázadon át. A török nép fellázadt, hogy elűzze a bitorlókat, és most ténylegesen a török nemzet jutott a szuverenitás birtokába. Ez már befejezett tény. (...) Akik itt összegyűltek, nézzék a dolgokat a maguk természetes megvilágításában, és egyet fognak érteni.”

Még hozzátette:

„Máskülönben a tények mindig is tények fognak maradni, de néhány fej gurulhat is.”¹⁹¹

Kemal tovább folytatta volna, de egy mufti felszólalt: „Bocsánat, mi egy másik szemszögből közelítettünk a dologhoz. Most már helyesen látjuk.” Kemal úgy látszik meggyőzően érvelt.

¹⁹⁰ Âgâođlu Ahmed, Tarihi Celse, (Hilâfet ve Millî Hâkimiyet, hilâfet ve millî hâkimiyet mesâili hakkında muhtelif zevâtin makâlât ve mütâliâtından mürrekep bir risâledir, Ankara 1923) 11-32.

¹⁹¹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, vj., 23., 287.

De meg kellett nyugtatni a vallási érzületű képviselőket: „A nemzeti szultanátust és szuverenitást csakis a nemzet képviselőiből álló Nagy Nemzetgyűlés testesíti meg. Ami a Kalifátus jövőjének kérdését illeti, a történelem számos példáját adja a Kalifátus és Szultanátus folyamatos egymás mellett élésének. Most ahogy a Szultanátus már a múlté, a Kalifátus azonban megmarad, mint az egész muszlim világ spirituális és vallási központja. A Szultanátus helyére most a nemzet képviselőinek hatalommal teli testülete került, mely mostantól fogva képes lesz gondját viselni a nemzet ügyeinek egy modern és virágzó társadalom felé vezető úton.”¹⁹²

Már éjfél elmúlt, amikor a két cikkelyből álló végleges döntést meghozták. Az első szerint:

„... a török nép úgy tarja, az isztambuli kormány, amely egy magányszemélyre alapozott szuverenitására épült, 1920. március 16-án kimúlt (amikor Isztambult teljesen megszállták a Szövetséges Erők), és mindörökre a történelembe került.”¹⁹³

A második kimondta, hogy a Kalifátus az oszmán dinasztián nyugszik, de a nemzetgyűlésnek van joga megválasztására, mégpedig azt,

„aki tanultsága és karaktere szerint arra érdemes és megfelelő.”¹⁹⁴

A döntés ugyan szó szerint nem mondta ki a monarchia eltörlését és a kalifátus különválasztását, de ezzel lezárta az Oszmán Birodalom több mint hat évszázados történetét. VI. Mehmed Vahidettin nem várta meg, hogy a nemzetgyűlés megítélje tanultságát és személyes karakterét, november 17-én a H.M.S. Malaya brit hadihajó fedélzetén önkéntes száműzetésbe vonult. Másnap megüresedett helyére a nemzetgyűlés

¹⁹² Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, vj., 23., 270.

¹⁹³ Bernard Lewis, vj., 11., 259.

¹⁹⁴ I

egyhangú szavazással Vahidettin unokaöccsét, Abdülmecidet választotta meg kalifának.¹⁹⁵

1923. április 6-án az első nemzetgyűlés utolsó ülésén új választásokat írt ki júniusra, mely három év után ismét a szó legteljesebb értelmében az egész országra kiterjedő valódi és általános választás volt. Kemal már előtte érettnak látta az időt a jogvédő mozgalomból kinőtt támogatói körét Néppárt néven párttá szervezni. A választások után az új párt biztosította Kemal többségét az augusztus 11-én összeült új nemzetgyűlésben, amely Kemalt választotta elnöknek. Ekkor fejeződtek be a győztes hatalmakkal Lausanne-ban folytatott béketárgyalások, mely az új török állam célkitűzéseinek teljes sikerét hozta.

A 23-án aláírt szerződés elismerte Törökország nemzetközi státusát, az ország visszaszerezte Anatóliát és Kelet-Trákiát, és eltörölte a kapitulációkat. Bizonyos részek még tisztázásra szorultak, pl. lakosságcsere, a kurd területek kérdése, keleti határok, de Ankara elérte a Nemzeti Paktumban megfogalmazott céljait. Ez tovább erősítette Kemal pozícióit, amit igyekezett ki is használni. Ugyanis a klerikális oldal újra és újra felvetette annak kérdését, hogy ki testesíti meg személyében a török nemzetet. Szerintük ez a Kalifa pozícióját illeti meg. Kemal nem várt a vita végére. A helyzetből adódó bizonytalanság megoldására a következő kiegészítéseket javasolta a nemzetgyűlésnek megszavazásra: Törökország kormányzati formája köztársaság, a köztársaság elnökét a Nagy Nemzeti Gyűlés választja tagjai sorából, az elnök az ország feje, és ő nevezi ki a minisztereket.¹⁹⁶ Órákig tartó viták után nagy hiányzás mellett, de az érvényességet nem érintő döntés született. 101 ágyú hangja adta hírül a

¹⁹⁵

¹⁹⁶ I261.

világnak: a Török Köztársaság megszületett, első elnöke Gazi Mustafa Kemal.¹⁹⁷

Azonban nem csitulak a klerikális erők keltette hullámok. Világosan látszott, a köztársaság nem szilárdulhat meg a kalifa létezése mellett. Kemal és köre pontosan látta a kalifátus veszélyeit, amit Ismet szavai világítanak meg:

„A Szultanátus eltörlése könnyebb volt, a Kalifátus életben maradása megnyugtatta a szultanátus híveit. De a kétfejű rendszer nem mehetett a végtelenségig. Azt a várákozást táplálta, hogy az uralkodó visszatérhet a kalifa álöltözete alatt (...) és reményt adott az oszmán dinasztiának.”¹⁹⁸

1924. március 1-én a nemzetgyűlés új ülészakának megnyitóján Kemal három pontban foglalta össze a soron következő feladatokat. Egyrészt a kihangsúlyozta a köztársaság megszilárdítását, másrészt egy egységes oktatási rendszer kialakítását. Harmadrészt az iszlám hit megtisztítását és felemelését azáltal, hogy megszabadítják attól, hogy „a politika eszköze legyen, mint az évszázadokon át gyakorlat volt.”¹⁹⁹ A harmadik pont világossá tette a kemalisták céljait. 2-án a néppárti képviselők megszavazták a vallásügyi minisztérium eltörlését, az egységes közoktatási rendszer bevezetését, majd harmadikként megszüntette a kalifátus intézményét és az oszmán dinasztia minden tagját száműzte Törökországból.²⁰⁰ A kalifátus eltörlésével, továbbá azzal, hogy 1924. április 20-án a Török Nagy Nemzetgyűlés elfogadta a Török Köztársaság Alkotmányát,²⁰¹ egy nemrég született új nemzet a saját lábára állt.

197

198

199

200

²⁰¹ Earle Edward., 2., 73. Mead, vj

4.4. A Török Civil Kódex bevezetése

Az oszmán jogágak és az igazságügyi rendszer kiemelt napirendi pontokként szerepeltek a lausanne-i béketárgyalások alatt. Az új Török Köztársaság eltökélt volt jogi és bírósági rendszerének újjászervezését illetően, a Lausanne-i Békeszerződés aláírásával összhangban a Népszövetséggel, amely 1923. július 24-én az Oszmán Birodalom végét is megerősítette.²⁰² A politikusok Mustafa Kemal Atatürk vezetésével az 1920-as évek elején hamar kimutatták elköteleződöttségüket az újjászervezési törekvés iránt.²⁰³ Egy új polgári törvénykönyvet írtak és 1926. február 17-én a Parlament elé terjesztették.²⁰⁴ Valójában ez a Svájci Polgári Törvénykönyv (ZGB, továbbiakban Svájci Kódex) francia változatának egyenes átfordítása volt. A kijelölt bizottság felülvizsgálta, majd kisebb változtatások végrehajtása után a kódexet benyújtotta a Parlamentnek, ahol egyhangú szavazattal elfogadást nyert.²⁰⁵ A törvény hat hónappal később, 1926. október 4-én hatályos volt.²⁰⁶ A Svájci Kódex francia változata csaknem egyidejűleg lépett hatályba az új Török Kódexként.²⁰⁷ Ezekkel az adoptációkkal Törökország az európai jogcsalád tagjává vált.

Számos érv szólt amellett, hogy más polgári jogok helyett végül Törökország a svájci törvényt választotta:

²⁰² M. Cemil Lozan, *Bariş Konferansı, Tutanaklar, Belgeler* (Lausanne Peace Treaty, Documents, Receipts) (Ford.: Seha Meray) Istanbul (1933).

²⁰³ BERND RILL, *KEMAL ATATURK*, 77 (1991).

²⁰⁴ URT, 12, 196.

²⁰⁵ Hirsch, 9, 226.

²⁰⁶ BOZKURT, 12, 196.

²⁰⁷ Lrsch, 9, 226.

- a) A Népszövetségből eredő kötelezettségek elrendelték. Ennek ellenére az I. Világháború idején egy oszmánok által létrehozott bizottság alakult a polgári jog modernizálására, egyedül ez volt képes felismerni az új polgári kódex és más kódexek törésvonalait nyolcévi munka után. Ennek eredményeként az adoptáció elkerülhetetlen volt.²⁰⁸
- b) Azokban az időkben a hatalmon lévő politikusok erősen hittek abban, hogy csak egy világi és nyugatosodott Törökország lesz képes politikai és gazdasági sikereket felmutatni. Ennek érdekében a vallást és az államot szét kell választani és fel kell hagyni az iszlám jog isteni szabályaival.²⁰⁹
- c) Megválaszolandó kérdésként az merült fel, hogy az akkori idők három nagy polgári jogi törvénykezése - a Svájci Kódex, a német polgári törvénykönyv (Bürgerliches Gesetzbuch - BGB) és a francia polgári törvénykönyv - közül melyiket válasszák. A Svájci Kódexet választották, mert újszerűnek és demokratikusabbnak tartották, ennek következtében jobbnak vélték, mint a többi.²¹⁰ Más szóval, a török törvényhozás szerint a Svájci Kódex modernebb volt, mint a Code Civil, és rugalmasabb, mint a német törvénykönyv. A török törvényhozás számára a Svájci Kódex elfogadásában nagy szerepet játszott annak formai felépítése és tömör jellege. Példaként felhozva a döntés igazolható azzal a

²⁰⁸ 229.

²⁰⁹ Jonas, 1, 226. Lás

²¹⁰ A Török Parlament Igazságügyi Bizottsága álláspontjának indoklása a következő volt: „Amint átvettük a Svájci Polgári Kódexet, a legjobbat a létezők közül, új alapelveivel és következtetéseivel számos hézagot fog betölteni és számos hiányzó láncszemet fog összekötni polgári, társadalmi és gazdasági környezetünkben, összhangban az új század követelményeivel.” A bizottsági jelentést illetően. A hivatalos álláspont mellett számos szerző is felvet más szempontokat, mint például a következő: Az akkori időszak miniszterelnöke, Mehmet Esad Bozkurt, aki felsőbb iskolai végzettségét Svájcban szerezte, erősen befolyásolta a döntést a Svájci Kódex átvétele irányába, az egyetlent, amelyet részleteiben ismert. (3d ed. Paul Siebeck 1996); Pritsch, 3, 143

jogosítvánnyal - figyelemmel a Svájci Kódex II. rész 1. cikkelyére -, amely alkalmazási rugalmasságot és felhatalmazást ad a bírónak a joghézagok betöltésére.²¹¹

- d) Végezetül a Svájci Kódex francia változata melletti döntést nagymértékben befolyásolta az, hogy a török jogrendszerben tevékenykedők jobban ismerték a francia nyelvet, mint a németet, mivel tanulmányaikat Törökországban és/vagy Franciaországban végezték.²¹²

Európában Törökország a siker egyedüli olyan példája, ahol egy nemzet befogadta és átvette egy idegen ország törvényét egy teljesen eltérő társadalmi felépítésen belül. Az igazi eredményt az átvett rendszer átformálása és új jellemvonással való felruházása jelentette, amelynek összhangba kellett hoznia a lefordított kódexet a szokással, a hagyománnyal és a társadalmi valósággal. Ebből következően a Svájci Kódexre többé már nem úgy tekintettek, mint átvett törvénykönyvre, hanem Török Kódexként ismerték el. A Török Kódex nem csak magán a kódex jogi szövegén alapult, hanem inkább szolgáltak szilárd alapként Svájc jogelvei és jogi eszméi.²¹³ Ebben az esetben erre a szokatlan és egyedi befogadásra az átvétel időpontjától kezdődően úgy kellene tekinteni, mint egy folyamatos, élő társadalmi fejlődésre.²¹⁴

Közvetlenül a Svájci Kódex elfogadása után, amint a kötelmi jog, a kereskedelmi jog, az ítélkezés és végrehajtására vonatkozó jog törvényerőre emelkedett, Törökország a kontinentális jogcsalád tagjává vált. Azonban a jogalkotó által írt törvénynek idő kellett ahhoz, hogy az

²¹¹, 352-53. Lásd 3, 144-45; F. AYITER, s

²¹² Jonas, 1, 226.)

²¹³ Hirsch, Swiss Civil Code, 45, 337. Lásd továbbá Hirsch, Effect of Foreign Law, 43, 202.

²¹⁴ ERNST HIRSCH, 360 (1st ed. 1966).

ország jogaként elfogadottá váljon.²¹⁵ Az új törvénykönyvnek szüksége volt a joggyakorlat kialakulására, az összeecsiszolódásra és elfogadottságra a török társadalom részéről. A törvényhozó elvárta a bíróktól, hogy használják elméleti háttérüket és a Svájci Kódex rugalmasságát, továbbá hogy az átvett kódexet tegyék a nemzeti jogrendszer részévé. Ám néhány nagyobb nehézséggel kerültek szembe a gyakorlat során.²¹⁶

Az első problémák a Török Kódex nyelvezetének értelmezése körül merültek fel. Mivel a Svájci Kódex nyelvezete nem volt teljesen összeegyeztethető az iszlám törvénykönyvvel, nehézségbe ütközött a terminus technikusok nyelvi megformálása. Az idő szorítása miatt a fordítás munkálatait számos fordítóval végeztették, s mindegyikük a Svájci Kódex egy külön fejezetét fordította. Mindemellett nem volt idő minden részt egybefésülni és a Török Kódex teljességére vonatkozóan minden terminus technikust egységesíteni. A felmerült problémán a törvényhozás egyrészt a Török Kódexben még nem létező szakkifejezések pótlására újak létrehozásával, másrészt a már létezők új tartalommal való feltöltésével próbált úrrá lenni. A fordítást eltorzító nyelvi problémákat nem a szöveg szó szerinti pontosításával, hanem a gyakorlat során, a kodifikációs koncepció szerinti értelmezéssel oldották meg.²¹⁷

Az új jogrendszer beillesztésének felelősségteljes feladatát a jogelméletet hallgatók és a jogi oktatás vállára helyezték, mely feladatot lépésről-lépésre haladva teljesítették.²¹⁸ A parlament előtti megvitatás kezdetén, valamint a fordítás időszaka alatt a jogügyi miniszter előkészítette egy Ankarában székelő jogi iskola megalapítását.

²¹⁵ Hirsch, *Effect of Foreign Law*, 45, 232.

²¹⁶ Lásd Hirsch, *Effect of Foreign Law*, 47, 337-46. Lásd továbbá Hirsch, *Effect of Foreign Law*, 43, 182-222; Z. Goren-Ataysoy, *SCHWEIZERISCHES RECHT* 265, 266 (1976).

²¹⁷ Lásd HIRSCH, 47, 338.

²¹⁸ Lásd HIRSCH, 9, 234.

Isztambulban mindenki, aki jogi iskolát végzett, iszlám jogi oktatást kapott, ami azonban aggodalommal töltötte el az új török közigazgatást. Következtetésképp fontos volt, hogy legyen egy jogi iskola, amely tükrözi az ország új szellemiségét. Mustafa Kemal Atatürk 1925. november 5-én mondott e tárgykörű beszéde ma márványba vésve áll az Ankarai Jogi Iskola bejáratánál.

Ezzel egyidejűleg egy fokozott csereprogram kezdődött az Ankarai jogi Iskola és az európai országok jogi iskolái között.²¹⁹ Kitüntetett figyelemmel kísérték a svájci joggyakorlatot és a lényeges döntéseket le is fordították. Számos török hallgató szerzett diplomát svájci jogi iskolákban.²²⁰ A jelentős svájci polgári jogi gyakorlatra vonatkozó szövegeket törökre fordították és ingyenesen terjesztették az ügyvédek, bírák és az elméleti szakemberek körében. Ma már a Török Legfelsőbb Bíróság, amelynek kezdetben gondot okozott helyének megtalálása, a Török Kódex 1. cikkelye alapján tudatosan vállal jogalkotó szerepet, ellentétben a megelőző időkkel, amikor a szabad jogalkotás és/vagy a szó szerinti értelmezés között őrlődött.²²¹

A Török Kódex számos tekintetben - beleértve a személyek jogára, az öröklési jogra, a tulajdonjogra és a családjogra vonatkozó rendelkezéseit - összeütközésben állt az iszlám joggal.²²² Mindamellett eltekintve néhány sajátos családi tényállástól, mint például a hamis ingatlanárverés, a Török Kódex gyakorlatba történő átvitele meglehetősen zökkenőmentesnek volt mondható. Különösen a kötelmi jog gyakorlata volt probléma mentes.

²¹⁹A három professzor, akik sok éven keresztül vettek részt Isztambul és Ankara jogi iskoláinak oktatásban a következők: B. Schwarz, akit római jog és polgári jog előadására hívtak meg; Ernst Hirsch, aki kereskedelmi jogot adott elő; Paul Koschaker, aki római jogot oktatott.

²²⁰ A.B. SCHWARZ, DAS SCHWEIZERISCHE ZIVILGESETZBUCH IN DER AUSLANDISCHEN RECHTSENTWICKLUNG 51 (1951).

²²¹ Lásd SCHNITZER, 17, 353.

²²² Lásd Goren-Ataysoy, 49, 267.

Másrészről viszont nehézségek merültek fel a telekkönyvi rendszer területén, mivel az országban addig soha semmilyen földmérési eljárás nem létezett.²²³

A legproblematikusabb a családjog volt, több szempontból is.²²⁴ Először is, az iszlám jog szerint, ha egy beleegyező pár, vagy a pár családja tanúk előtt szóban kifejezték akaratukat, a házasság érvényesen fennállt.²²⁵ A hagyomány szerint az imam (pap) vagy a Hodja (iszlám tanító, hitoktató) részt vett a szertartáson, de a részt vétele nem volt kötelező. Amikor az 1926-os új kódex bevezette a polgári házasságot,²²⁶ a falvakban vagy az ország szegény vidékein élő török népesség ragaszkodott hagyományai folytatásához, és többnyire a vallási házasság megkötésének gyakorlatát folytatta a polgári házasság gyakorlata helyett.²²⁷ E választás mögött meghúzódó egyik fő indok az, hogy a Török Kódex nem biztosította a polgári házasság felbontásának törvényes lehetőségét a talak (jelentése: „a férj akaratán nyugvó válás”) intézményén keresztül.²²⁸ Növekedett azon vallásos házasságban született gyermekek száma, akiket a közmegítélés törvényesnek fogadott el, azonban az 1926-os Török Kódex házasságon kívülinek tekintett, így jogállásuk kérdéses üggyé vált. A jogalkotó megoldandó az ügyet azt választotta, hogy különös státútum kibocsátásával törvényesnek ismerte el a vallásos házasságokból származó gyermekek jogállását.²²⁹

Az új polgári törvénykönyv a huszonegyedik század követelményeihez igazodóan készült. Továbbá alkalmassá tették arra, hogy felülkerekedjen

²²³ Lásd SCHNITZER, 17, 352.

²²⁴ Lásd Tugrul Ansay, Zur Eheschliessung nach türkischem Recht, 27 DAS STANDESAMT 78, 79 (1974).

²²⁵ Lásd ÜÇÖK, 5, 92-97.

²²⁶ B. ÖZTAN, B. AILE HUKUKU 152 (1979).

²²⁷ Ansay, 57, 27.

²²⁸ Ph, 3, 171.

²²⁹ Raamazan Arslan, *Die türkischen sog. „Amnetiegesetze” und das Verbot einer Anerkennung von 99-100* (1976).

azon nehézségeken, amelyek tapasztalhatóak voltak az eredeti polgári kódex hetvenöt éves gyakorlata során.

A Svájci Kódex átvétele után, mind a török teoretikusok, mind a török gyakorlati szakemberek erős kapcsolatokat építettek ki Svájjal, ami hídként szolgált a török és az európai jogrendszer között. Amint közismert, a kontinentális Európában számos polgári kódex, mint például a francia, német, olasz és svájci törvénykönyvek, a jus commune eszméjén alapulnak. Az új Török Kódex a Svájci Kódex fejlődésének nyomdokain halad, amelyben visszatükröződik a kontinentális európai jogrendszerben bekövetkezett minden új fejlemény. Törökország szerves kapcsolatban van a svájci jogrendszerrel. Példaként említhető, hogy az új Török Kódex követi a házastársak vagyonszerzésének társviszony szerinti megközelítésének svájci modelljét, ami nagyon hasonlít a haszonszerzésre irányuló társulási jogviszony német megközelítéséhez.²³⁰

Az új Török Kódex a házastársak vagyonszerzésére vonatkozó szabályokon túlmenően egy sor reformot vezetett be olyan területeket érintően, mint a nemek közötti egyenlőség, a házasságkötési képesség korhatára, jogok és kötelezettségek a házasságban, a lakóhely megválasztására irányuló döntés a házassági jogviszonyban, a szülői jogok, a házasságon belüli bánásmód és közös pénzfelhasználás, képviselő a házastársi jogviszonyban és a nők vezetéknevének házasság utáni megtartása.

Azzal, hogy adaptálta Svájci Kódex Törökország beléphetett az európai - kiváltképp az egyik germán - jogcsalád körébe. Főleg az utóbbi néhány évtizeden belül számos törvényt bocsátottak ki a Török Kódex európai

²³⁰ AHMET KILIÇOĞLU, EDİNİLMİŞ MALLARA KATILMA REJIMI 2002); A.İ. ÖZUĞUR, A.İ., MAL REJİMLERİ [152 (2003).

irányelvekhez és rendeletekhez való hozzáigazításának érdekében. Ezen törvényalkotások mögött meghúzódó mozgató rugó a török polgári jog harmonizálása az európai polgári joggal. Amikor az új Török Kódex értékelésére kerül sor, figyelembe kell venni ezeket az asszimilációs törekvéseket. A társadalmi életet érintő nagyarányú változás iránti elvárások miatt a Török Kódex legnépszerűbb módosításai a házastársak vagyonszerzésével kapcsolatos kiegészítések.

5. Összegzés

Az Oszmán Birodalom jogrendszerében tetten érhető európai hatások, valamint a modern Törökország főleg közjogi kiépülése folyamatának tanulmányozása és kutatása során az eddig általánosan elfogadottnak tekintett megállapítások tarthatósága kapcsán, az egyes jogi formát is öltő jelenségek okán felmerült kérdések megválaszolása során, továbbá a társadalmi változások mozgatórugóit kutatva az eredmények a következő megállapításokban foglalható össze.

1. Az oszmán reformkísérletek vezető ereje merőben eltér az európai alkotmányok és különböző kormányzati rendszerek kialakulásában szerepet játszó társadalmi mozgató erők bázisától. Az oszmán államot jellemző jogrendszeren végrehajtott változtatások, reformok nem széleskörű társadalmi erők által támogatott mozgások eredményeként születtek. Megállapítható, hogy az oszmánok állam fenntartása szinte teljes egészében hódításra, a hódoltatott területek erőforrásainak megszerzésére alapozódott. Ezért az oszmán állam területi igazgatása a nomád hadszervezet hagyományára, a katonai hierarchiára és az uralkodó iránti feltétlen lojalitásra épült. A központi adminisztráció a rabszolgakatonákból álló hivatalnokrendszerre és az állami haderőtől elkülönülő testületeire

épült, ami ellensúlyozta a területi szervezetrendszerben rejlő erőkoncentrációt. Sem a belső gazdaság, sem az iszlám jog nem adhatta alapját az európai értelmű polgárság kialakulásának. Ebből adódóan az államot érintő változás elindítója, tovább mozdítója mindig a katonai elit volt. Így a nyugati jogrendszerből átemelt jogállamiság, az alkotmányosság, a személyi szabadság, a tulajdonhoz való jog követelményét hangoztató reformok is az európai oktatáshoz elsőként hozzájutó katonai elithez köthetők.

2. A klasszikus liberális alkotmány gondolata sohasem haladta meg egy szűk elit támogatottságát, még a felvilágosodottnak mondott bürokrata elit sem támogatta egységesen. A liberális jogállamiság eszméit vagy a jogalkotási processzus folyamata üresítette ki a hatályba lépett törvényekből, vagy a törvényjavaslatot az uralkodó nem szentesítette, vagy ha törvényi formát öltött, később felfüggesztette. Megállapítható, hogy a bürokrata elit az európai jogintézményekben a birodalom hanyatlását meggátolandó, a birodalom minden pontját elérni tudó, a közigazgatás hierarchizált adminisztrációs eszközét látta, és nem bizonyos jogelvek érvényesülésének eszközét.

3. Másrészt a reformokkal a soknemzetiségű birodalom egyben tartását célozta. A muszlim és nem muszlim alattvalók egyenjogúsításával semlegesíteni kívánta a nemzeti kisebbségek nagyhatalmak által is támogatott függetlenedési szándékát, megtörve ezzel az iszlám jog primátusát, mely a szekuláris állam kialakulásának kezdeti lépése is volt egyben. A nemzetiségek elszakadását azonban sem a mindenkire egységesen vonatkozó felekezeti különbségekre való tekintet nélküli személyi- és vagyonbiztonság törvényi ígérete, sem az oszmanli státust létrehozó állampolgárság sem tudta megállítani. Az oszmanli fogalma

azonban a későbbi török nemzettudat feléledésének, majd a függetlenségi háború során megfogalmazott nemzeti szuverenitás kiindulópontjává válik.

4. A Tanzimat korban hatályba lépett jogszabályok mind a társadalom, mind az államgépezet negligációja miatt, valamint a megfelelő intézményrendszer hiányában rendkívül kis hatékonysággal fejtették ki hatásukat.

5. A köztársaság kiépítésében is egy szűk, szintén katonai múlttal rendelkező - a központi vezetőségében közel azonos időben, a katonai akadémián végzett - tiszt kapott helyet. Civil személy csak oktatási vagy kulturális területen tölthetett be magasabb állami funkciót.

6. A köztársaság megszületésében az játszotta a legfőbb szerepet, hogy az oszmán ház a saját hatalomban maradásáért cserébe hajlandó volt elfogadni a nagyhatalmak területi igényeit és ezzel szentesíteni a birodalom felosztását, mellyel hatalmas törökök lakta terület került volna idegen uralom alá. A nagyhatalmak elhibázott katonai és politikai lépései a „kemalistáknak” csak a köztársaság kikiáltásának útját kínálták. Kemal Atatürk visszaemlékezésében megfogalmazott tervszerűség a köztársaság tekintetében nem, legfeljebb csak a függetlenség és a nemzeti szuverenitás tekintetében tartható. Tényszerűnek látszik, hogy célként már kezdetben is egy teljes mértékben független szuverén állam megteremtése fogalmazódott meg. Mindemellett a szükséges lépéseket nagyban befolyásolták mind a belpolitikai események, mind a győztes antant-hatalmak olykor a török lelket, így a lehetséges reakciókat fel nem mérő cselekedetei, amelyek eredményeként óhatatlanul felgyorsították és bizonyos értelemben a köztársaság szükségszerű kikiáltása felé terelték Kemal és köre reakcióit. Ennek során minden tekintetben a hatályos oszmán jogrendszer keretei között jártak el.

7. A függetlenségi háború során Kemal céltudatosan használta az oszmán kor hatalmi szimbolikáját, elsőként azzal, hogy Amasyát, az oszmán hercegek hagyományos gyakorlatszerző tartományának székhelyét választotta a függetlenségi mozgalom első jogi dokumentumának kiadására.

8. Tény, hogy egy független török nemzet és köztársaság született, azonban a köztársaság szuverenitásából fakadó képviseleti demokrácia elvén alapuló akaratképződés az évszázadokon át fennálló feltétlen lojalitás miatt, az ilyen jellegű hagyományok híján sem, a konszolidáció és a társadalom átalakításának tántoríthatatlan kemali víziója ellenére sem éledhetett fel.

9. Az eltérő irányokba ható nemzetközi viszonyok kínálta lehetőségek maximális kihasználásával a nemzeti paktum minden programpontja teljesült, amely a Lausanne-i Szerződésben öltött testet, sőt, kijelölte a magánjogi fejlődés új irányát is.

10. Az 1924-es Török Alkotmány formális értelemben kimeríti az alkotmány fogalmának követelményeit, azonban a hatalmi ágak elválasztásának alapelve alapján az alkotmányos monarchia jegyeit viseli magán, a kormányzati forma tekintetében félprezidenciális, a parlamenti kontrollt nélkülözi.

11. A jogi reformok során a társadalomnak kellett igazodni a rendszerint adaptált törvényekben megfogalmazott jogviszonyokhoz, nem pedig a társadalom kikényszerítette változást követte a jogalkotás, melynek ékes példája a Török Civil Kódex adaptációja.

6. Bibliográfia

Ágoston, Gábor – Sudár, Balázs: Gül Baba és a magyarországi bektasi dervisek. Terebess Kiadó, Budapest. 2002

Erkun, Vecdet: Budapesttől Ankaráig, Visszaemlékezések. Magyar-török Baráti Társaság, Budapest. 2004

Ílber, Ortaylı: Az Oszmán Birodalom leghosszabb évszázada. Attraktor. Máriabesnyő-Gödöllő. 2004

Flesch, István: Atatürk és kora, Musztafa Kemál Atatürk függetlenségi háborúja és kormányzása. Corvina, Budapest. 2004

Flesch, István: A Török Köztársaság története. Corvina, Budapest. 2007

Ibn Khaldún: Bevezetés a történelembe. (Arab eredetiből fordította, bevezette és kommentálta Simon Róbert) Osiris Kiadó, Budapest. 1995

Katus, László: Musztafa Kemal Atatürk. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1970

Lewis, Bernard: Isztambul és az oszmán civilizáció. Gondolat, Budapest: 1988

Mircea, Eliade: Vallási hiedelmek és eszmék története. Osiris Kiadó, Budapest. 2006

Ormos, Mária – Majoros, István: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814-1945. Osiris, Budapest. 1998

Simon, Róbert: A Korán világa. Helikon Kiadó, Budapest. 1987
Simon, Róbert: Politika az iszlámban. A muszlim társadalom anatómiája. Corvina. Budapest. 2016

Tóth, Ágnes: Magyar lendkerekek az új Törökország gépezetében, avagy gazdasági és kulturális együttműködés Törökország és Magyarország között az Atatürk aranykor időszakában. Grotius E-könyvtár. 2009

de Tott, François Baron: François Baron de Tott emlékiratai a törökökről és a tatárokról. (a fordítói munkaközösséget vezette, a bevezető tanulmányt írta, a könyvet szerkesztette: dr Tóth Ferenc) Vasi Szemle, Szombathely. 2008

Idegennyelvű irodalom

Berkes, Niyazi: The Development of Secularism in Turkey. Hurst, London. 1964

Feroz, Ahmad: The Making of Modern Turkey. Routledge, London. 1993

Findley, Carter Vaughn: The turks in world history. University Press, Oxford. 2005

Findley, Carter Vaughn: Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922. Princeton University Press. Princeton. 1980

Gelez, Philippe: Towards a Proeopography of the Deputies from Bosnia-Herzegovina in the First Ottoman Parliament. In: Herzog, Cristoph – Sharif, Malek (ed.) The First Ottoman Experiment in Democracy. Ergon Verlag, Würzburg. 2010

Goloğlu, Mahmut: Erzerum Kongresi. Kalite Matbaasi, Ankara. 1968

Helmreich, Paul C.: From Paris To Sevres - The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920. Ohio State University Press, Columbus, 1974

Lewis, Bernard: The emergence of modern Turkey. Oxford University Press, 2nd ed., London. 1967

Mango, Andrew: Atatürk. (paperback ed.) John Murray, London. 2004

Robinson, Richard D.: The First Turkish Republic: a case study in national development. Harvard University Press, Cambridge. 1963

İlber, Ortaylı – Erol Şadi Erdiñç: İttihad ve Terakki. İnkılâp. İstanbul. 2016

Halil, İnalçık: Osmanlılar ve Haçlılar. Alfa. İstanbul. 2013

Seyitdanliođlu, Mehmet: The Rise and Development of the Liberal Thought in Turkey. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Dergisi, Cumhuriyetimizin 75 Yılı Özel Sayısı, Ankara. 1976

Shaw, J. Stanford – Shaw, Ezel Kural: History of the Ottoman Empire and modern Turkey. Cambridge University Press, Cambridge. 1977

Periodikák:

Abu-Manneh, Butrus: The Islamic Roots of the Gülhane Rescript, Die Welt des Islams, New Series, Vol. 34, Issue 2 (Nov., 1994), pp. 173-203.

Akgün, Seçil: The emergence of the Tanzimat in the Ottoman Empire, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/834/10541.pdf> [11. 10. 2011.]

Buzpinar, Tufan: opposition to the Ottoman Caliphate in the early years of Abdulhamid II: 1877-1882. In. Die Welt des Islams, New Series, Vol. 36, Issue 1 (Mar., 1996), pp. 59-89.

Dyer, Gwynne: The Turkish Armistice of 1918. In: *Middle East Studies*, VIII, 2-3. (1972)

İnalcık, Halil: Ottoman Methods of Conquest, *Studia Islamica*, No. 2 (1954), pp. 103-129.

Inalcık, Halil: Political Modernization in Turkey, in; *From Empire to Republic*, Istanbul, 1995, p. 129

Karpat, Kemal H.: The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908. In: *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge University Press Vol. 3, No. 3 (Jul., 1972), pp. 243-28.

Katsikas, Stefanos: European Modernity and Islamic Reformism among Muslims of the Balkans in the Late-Ottoman and Post-Ottoman Period (1830s–1945), *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 29, No. 4, (December, 2009) pp. 537-543.

Mead, Earle Edward: The New Constitution of Turkey. *Political Science Quarterly* (Mar./1925) Vol. 40, Issue 1, pp. 73-100.

Özbundun, Ergun: Constitutional law. In: *Introduction to Turkish law*. (ed: Tuğrul Arsoy & Don Wallace Jr., Kluwer Law International BV 2011..) pp. 19-50.

Öztaş, Sezai - Candan, Ahmet Said: Renewal Efforts in the Ottoman Education System until Tanzimat. In: *World Applied Sciences Journal*, IDOSI Publications, (19. 8. 2012.) pp. 1225-1338.

Shaw, Stanford J.: The Central Legislative Councils in the Nineteenth Century Ottoman Reform Movement before 1876. In: *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge University Press, Vol. 1, No. 1 (Jan. 1970), pp. 51-84. p URL:<http://www.jstor.org/stable/162065>. [18.03.2011.]

Shaw, J. Stanford: The Origins of Ottoman Military Reform: The Nizam-ı Cedid Army of Sultan Selim III, The Journal of Modern History, Vol. XXXVII. No. 3. (September, 1965) pp. 291-306,

Seyitdanlioğlu, Mehmet: The Rise and Development of Liberal Thought in Turkey Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cumhuriyetimizin 75 Yılı Özel Sayısı, Ankara, 1976. pp. 151-161.

Yetişgin, Mehmet: The Ottoman Way of Governing Multi-Ethnic and Multi-religious Communities.
dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1157/13616.pdf

Toker, Hülya: Turkish Army from the Ottoman Period until Today, In: International Review of Military History, No. 87. pp. 105-123.

Tuck, Christopher: 'All Innovation Leads to Hellfire': Military Reform and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century. In: The Journal of Strategic Studies, Vol. 31, No. 3 (June, 2008), pp.467-502.

Források:

A török alkotmány alaptörvényei. (ford.: Mészáros Gyula) Erdélyi Múzeum Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya, IV. füzet, Kolozsvár. 1912

Atatürk, Gazi Mustafa Kemal: Nutuk I. Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Istanbul. 1961

Dede Korkut könyve. (Fordította: Adorján Imre és Puskás László)
L1Harmattan, Európai Folklór Intézet, Elektronikus kiadás: Terebess Ázsia
E-Tár. 2002

Janicsárok törvényei (1606). (Török kéziratokból fordította, a bevezetőt írta, a mutatókat és a szómagyarázatokat készítette Fodor Pál) Török-magyar hadtörténelmi emlékek. Elbeszélő kútfők, 1. Szerk.: Ágoston Gábor és Fodor Pál,) MTA Orientalisztikai Munkaközössége, Budapest, 1989

Rescript of Reform – Islahat Fermanı (18th February 1856)
<http://www.ata.boun.edu.tr/Department%20Webpages/ATA517/Rescript%20of%20Reform,%2018%20February%201856.doc> [12. 09. 2012.]

The Ottoman Constitution, Promulgated the 7th Zilbridje, 1293 (11/23, December, 1876), The American Journal of International Law, Vol. 2, No. 4. Supplement: Official Documents (Oct., 1908), pp. 367-387.

The Treaty of Sèvres, 1920. The Treaties of Peace 1919-1923, Vol. II, Carnegie Endowment for International Peace, New York. 1924